

Den dansk-norske kirke i Amsterdam, ca. 1663-1673

Af Max Pedersen og Frans Thuijs

Det er almindelig kendt, at en lille gruppe hollandske bønder bosatte sig på Amager i begyndelsen af 1500-tallet. Derimod er det gledet ud af den kollektive erindring, at mange tusinde danskere og nordmænd i 1600-tallet og 1700-tallet bosatte sig i Amsterdam. Hovedparten af dem var jævne mennesker, der ernærede sig som lavtlønnede migrantarbejdere. Blandt de mange udvandrere var dog også en håndfuld præster og sværmere, som var kommet i konflikt med myndighederne i Danmark og derfor havde søgt tilflugt i Amsterdam, hvor den religiøse tolerance var langt større end i hjemlandet. En af de religiøse dissidenter var den tidligere proviantmester Christen Pedersen Abel, der spillede en hovedrolle, da de dansk-norske indvandrere i Amsterdam i 1662 besluttede at etablere deres egen kirke. Artiklen redegør for historien om den dansk-norske kirkes tilblivelse, som skete meget mod det lutherske konsistoriums vilje. Der redegøres også for, hvordan en stor del af den dansk-norske menighed under ledelse af Pedersen Abel konverterede til den reformerte kirke. Grundet mistanke om grov svindel med en pengeindsamling blev menigheden sidenhen tvangsopløst.

Den 12. maj 1670 ankom den 21-årige Jens Mortensen Sveigaard til Amsterdam, hvor han håbede at finde ansættelse som assistent og rejseledsager hos en dansk herremand.¹ Det gik dog ikke helt efter planen. Jens Sveigaard kunne ikke finde en herremand, som ønskede at ansætte ham, og i mangel af bedre foretog den unge mand et brat karriereskifte. Han lod sig ansætte som soldat i det nederlandske ostindiske kompagni, hvor han senere i karrieren arbejdede sig op til en stilling som bogholder.

Mange år senere skrev Jens Sveigaard sine erindringer, der tidsmæssigt strækker sig fra hans afrejse fra hjemstavnen i nærheden af Aarhus til hjemkomsten til Danmark i 1684. Erindringerne har deres tyngdepunkt i Sveigaards mangeårige ophold i Asien, men indeholder også et afsnit, hvor han over nogle få sider beretter om sin tid som arbejdssøgende i Amsterdam i foråret 1670. Det er spændende læsning

¹ E. Gøbel: »Jens Mortensen Sveigaards ostindiske rejsebeskrivelse 1665-1684«, *Maritim kontakt* 27, København 2005.

for enhver, som interesserer sig for globalisering i tidlig moderne tid, fordi Sveigaards historie kan læses som en arketypisk beretning om en ung migrantarbejder, der forsøger at få fodfæste på et internationalt arbejdsmarked. Men det er også spændende læsning, hvis man interesserer sig for dansk kirkehistorie. Jens Sveigaard nævner nemlig en dansk-norsk kirke, der skal have ligget i Amsterdam, da han opholdt sig i byen i foråret 1670.² Om kirken skriver han:

Paa den tid var udi Amsterdam en liden dansk menighed, som havde deres kirke i et pakhus paa Rapenburg – tværs over for Det Vestindiske Hus, hvor der blev prædiktet i den danske tale. Prædikanten var, (som der sagdes), en forløben student fra Christiania i Norge. Denne fik stor tilløb udi førstningen af det gemene folk, saasom haandværksfolk, tjenestefolk og slige, som ikke endnu det hollandske sprog vel kunne forstaa.³

Der er ikke meget hjælp at hente, hvis man som læser af Sveigaards levnedsskildring, bliver nysgerrig efter at få mere at vide om den dansk-norske kirke i Amsterdam. For kirken er slet ikke nævnt i tekster og på hjemmesider om danske udlandskirker, og man skal grave dybt i Kirkehistoriske Samlinger for at støde på artikler, som omtaler menighedens eksistens. Og når det sker, så er det kendetegnende for artiklerne, at der er tale om meget kortfattede omtaler, hvor kirken står i skyggen af et andet emne.⁴ Den mest udførlige beskrivelse af menigheden i Amsterdam, der er skrevet på dansk, kan man læse i Laust Moltesens biografi fra 1893 om præsten Frederik Brekling.⁵ Her nævner Moltesen eksempelvis, at navnet på den »forløbne præst« var Christen Pedersen Abel, og at han kom fra Nibe i Nordjylland.

Moltesens biografi indeholder også andre interessante informationer om den dansk-norske kirke, men hans egentlige fokus er på Frederik

2 Den norske historiker Sølvi Sogner omtaler kirken som den *norske kirke*. S. Sogner: *Og skuta lå i Amsterdam*, Oslo 2012, s. 56. Vi har valgt at kalde kirken for den *dansk-norske kirke*, fordi de fleste samtidige nederlandske kilder omtaler kirken som den *danske kirke*. Og fordi, kirkens præst var dansk, hvilket utvivlsomt også gjaldt en betydelig del af menighedens medlemmer. Kirken i Amsterdam er med andre ord en del af Danmark og Norges fælles historie.

3 Gøbel (op. cit.) s. 36.

4 Eksempelvis nævner Holger Rørdam den danske menighed i Amsterdam i en artikel, der omhandler Davids salmer. Omtalen af kirken fylder kun en sætning. H. Rørdam: »Danske Bearbejdelser af Davids Psalmer«, *Kirkehistoriske Samlinger*, 2, 1, 1857-59, s. 572.

5 L. Moltesen: *Frederik Brekling – et Bidrag til Pietismens Udviklings Historie*, København 1893.

Brekling, hvorfor beskrivelsen af kirken indskrænker sig til de facetter af historien, der involverer ham. Hermed efterlades mange centrale spørgsmål helt eller delvist ubesvarede. Det gælder spørgsmål som: Hvad er forhistorien bag dansk-norsk kirke i 1600-tallets Amsterdam? Hvem var det »gemene folk«, som menigheden ifølge Sveigaard bestod af? Hvor længe eksisterede den dansk-norske kirke? Hvor lå den? Hvor stor var menigheden? Hvorfor og hvornår ophørte kirken med at eksistere? Hvem var den forløbne Christen Pedersen Abel egentlig? Og var der andre dansk-norske kirker i det gamle Amsterdam?

Det overordnede formål med denne artikel er at søge svar på disse spørgsmål og herved at præsentere en sammenhængende beskrivelse af den dansk-norske kirke i Amsterdam i tidlig moderne tid. En væsentlig del af artiklen bygger på arkivundersøgelser i Stadsarchief Amsterdam. Til trods for at arkivet er meget velbevaret, er der alligevel store huller i kildematerialet, hvorfor ikke alle ovenstående spørgsmål kan besvares med lige stor præcision. Ligeledes skal det nævnes, at nærværende undersøgelse ikke har været ude i alle arkivaliske hjørner. Det er med andre ord sandsynligt, at fremtidige arkivundersøgelser i Holland og Danmark vil kunne bidrage med ny viden. Ikke desto mindre vil artiklen forhåbentligt kunne kaste lys over et stort set ukendt og meget tidligt kapitel i de danske udlandskirkers historie.

Afslutningsvist skal det nævnes, at artiklen er udarbejdet som en del af projektet »*Handel og vandel. Dansk-hollandske kontakter i 1600-tallet og 1700-tallet*«. ⁶ Projektet udføres i regi af Esbjerg Fiskeri- og Søfartsmuseum med støtte fra Veluxfonden og sigter mod en tværfaglig kortlægning af relationerne mellem Danmark og Holland i tidlig moderne tid.

Den dansk-norske indvandring til Amsterdam

De fleste danskere har hørt om hollænderne på Amager. Derimod er det gået i historiens glemmebog, at titusinder af danskere og nordmænd i 1600-tallet og 1700-tallet udvandrede til Holland. ⁷ Eller til: *Den Ne-*

6 Det samlede projekt er et samarbejde mellem forskere fra Syddansk Universitet, Nationalmuseet, Museum Sønderjylland og Esbjerg Fiskeri- og Søfartsmuseum, hvor den ene af forfatterne, mag.scient. Max Pedersen, er ansat. Ph.d. Frans Thuijs, artiklens anden forfatter, er historiker og bosiddende i Holland.

7 Det er ret beset kun i Danmark, at udvandringen til Holland er gået glemmebogen. I Norge har emnet siden 1970'erne været genstand for flere forskningsprojekter som fx: O. Hodne: *Fra Agder til Amsterdam*, Oslo 1976. S. Sogner: *Ung i Europa*, Oslo 1994. K. Sundsbak: *Norwegian women's emigration to Amsterdam and Hoorn 1600-1750*, Firenze 2010.

Kanalscene med den såkaldte »nye lutherske kirke« i baggrunden. Kirken blev indviet i 1671 og blev opført som aflastning for Amsterdams første lutherske kirke, der ikke havde kapacitet til de mange indvandrere fra Tyskland og Skandinavien. Paulus van Liender: »Gezicht op de Nieuwe Lutherse Kerk te Amsterdam« (1760). Radering. Rijksmuseum Amsterdam.

derlandske Republik, som landet mere præcist bør omtales i disse to århundreder.⁸ Det var dog ikke kun danskere og nordmænd, som i stort tal søgte mod Den Nederlandske Republik. Fra 1581 – da de syv nederlandske provinser, som udgjorde republikken, løsrev sig fra Spanien – og frem til slutningen af 1700-tallet tog det lille land imod omkring en million indvandrere.⁹ Hertil kom fire-fem millioner migrantarbejdere, som typisk fik hyre i krigs- eller handelsflåden eller var ansat i sæsonbetingede erhverv som landbrug og digebyggeri. Størstedelen af de mange indvandrere kom fra Tyskland, men stort set alle områder af Nordeuropa og østersøområdet havde en andel i den langvarige migrationsbølge. Hertil kom, at Den Nederlandske Republik udviklede sig til

8 I daglig dansk tale refererer betegnelsen Holland til en nation, men ret beset er Holland kun en ud af syv provinser, som tilsammen udgør landet. I perioden 1581 til 1795 udgjorde de syv provinser en selvstændig republik.

9 J. Lucassen: *Migrant Labour in Europe 1600-1900*, Beckenham 1987, s. 368; A. d. Vries & A. v. d. Woude: *The first modern economy*, Cambridge 1997, s. 72.

at blive et fristed for de europæiske jøder. Således flygtede flere tusinde sefardiske jøder fra Den Iberiske Halvø til republikken i den første halvdel af 1600-tallet, og lidt senere i århundredet begyndte mange ashkenaziske jøder fra Østeuropa også at søge mod Nederlandene. Det var dog ikke kun jøderne, som fandt et religiøst fristed i republikken. Det samme gjorde et stort antal huguenotter i den anden halvdel af 1600-tallet og før dem et endnu større antal protestanter, som i slutningen af 1500-tallet flygtede fra undertrykkelse og politisk uro i De Spanske Nederlande, som rent geografisk var nogenlunde identisk med det nuværende Belgien.

Den primære årsag til, at Den Nederlandske Republik var i stand til at absorbere de mange migranter var, at landet i store dele af 1600-tallet og 1700-tallet var en økonomisk, politisk og militær stormagt med en massiv efterspørgsel på billig udenlandsk arbejdskraft. Behovet for udenlandsk arbejdskraft var særlig påtrængende i de handelskompagnier, der var involveret i republikkens globale ekspansion og i særdeleshed ekspansionen i Asien. Således udgjorde udenlandske søfolk og soldater halvdelen af den million mennesker, som i 1600-tallet og 1700-tallet var ansat i det hollandske ostindiske kompagni.

Indvandringen til Den Nederlandske Republik i tidlig moderne tid var så massiv, at den ofte sammenlignes med indvandringen til USA. I samme åndedrag bliver Amsterdam tit sammenlignet med 1800-tallets New York. Det er en oplagt sammenligning. For ligesom New York var Amsterdam i små to århundreder den primære ankomsthavn for store strømme af migranter, der var på gennemrejse mod andre destinationer i det nederlandske imperium.¹⁰ Og ligesom i New York valgte mange udenlandske migranter at bosætte sig i Amsterdam, der med sin dynamiske økonomi, sine 200.000 indbyggere og sin liberale indvandringspolitik rummede bedre muligheder for at skabe sig en ny tilværelse end alle andre nederlandske byer.¹¹

Blandt de udenlandske migranter, som bosatte sig i Amsterdam i 1600-tallet og 1700-tallet, var også mange fra det danske kongerige. Således ved vi fra byens lysningsprotokoller, at næsten 30.000 af den danske konges undersåtter giftede sig i Amsterdam.¹² Heraf kom godt 7.000 fra Danmark, små 12.000 fra Norge, mens resten udvandrede fra

10 Som et kuriosum kan det tilføjes, at New York blev grundlagt af nederlændingene og oprindeligt hed Nieuw Amsterdam.

11 M. Pedersen: *Fra Vadehavet til Amsterdam, Sjæklen 2012*, Esbjerg 2013. M. v. Leeuwen: »Overrun by hungry hordes«, *Migration, settlement and belonging in Europe, 1500-1930s*, red. S. King & A. Winter, Oxford 2013.

12 S. Hart: *Geshcrift en getal*, Dordrecht 1976, s. 163ff.

Slesvig og Holsten. Flere historikere vurderer dog, at de mennesker, som er registreret i lysningsprotokollerne, højst udgør 40 procent af indvandrerne i Amsterdam, hvorfor det kan antages, at mindst 75.000 indvandrere fra Danmark-Norge og Slesvig-Holsten slog sig ned i byen.¹³ Den dansk-norske indvandring til Amsterdam kulminerede i perioden fra cirka 1625 til 1675, hvor Den Nederlandske Republik havde sin absolutte storhedstid. I løbet af disse 50 år bosatte mere end 20.000 danske og norske immigranter sig i byen. Hermed var den nederlandske metropol formentlig den by bortset fra København, hvor der boede flest danskere og nordmænd.

Det er et fascinerende aspekt ved udvandringen til Amsterdam, at cirka 40 procent af migranterne var kvinder, hvoraf størsteparten var ugifte ved ankomsten til byen og efter alt at dømme udvandrede på egen hånd.¹⁴ Størsteparten af kvinderne arbejdede som tjenestepiger og vaske- eller rengøringskoner.¹⁵ Hertil kom et relativt lille antal kvinder, der arbejdede som jordmødre, frisører, kornvendersker og sågar diamantslibersker. Det er dog tvivlsomt, om sidstnævntes arbejde bestod i at behandle de kostbare sten. De har formentlig været ansat til at dreje hjulene for de højt specialiserede diamantslibere.

Størstedelen af både de danske og de norske mænd var søfolk, hvoraf mange sejlede for et af de store handelskompagnier. Hertil kom et større antal sømænd, der i sommerhalvåret havde hyre på de nederlandske hvalfangere og de mange fragtskibe, der sejlede i pendulfart mellem Amsterdam og destinationer i Skandinavien, Baltikum og middelhavsområdet. Især blandt de danske indvandrere var der også en del mænd – omkring 30 procent – som havde arbejde på landjorden. De arbejdede typisk som skoflikkere, rebslagere, tømrere, murere, garvere, dragere, lagerarbejdere og arbejdsmænd.¹⁶ Kun nogle få procent af de dansk-norske mænd kan siges at have været decideret bedrestillede som for eksempel købmænd og søkaptajner. For både mændene og kvinderne gjaldt det, at langt hovedparten var uformuende og af beskeden social herkomst. Det afspejler sig også i det forhold, at de fleste var analfabeter.¹⁷

Vi ved ikke ret meget om, hvad der motiverede danskerne og nordmændene til at udvandre. I de få efterladte personlige dokumenter – som

13 E. Kuijpers: *Migrantenstadt*, Hilversum 2005, s. 336. S. Sogner: *Og skuta lå i Amsterdam*, Oslo 2012, s. 30.

14 Sogner (op. cit.) s. 109 ff. Pedersen (op. cit.) s. 92.

15 Sundsback (op. cit.) 228 ff. Pedersen & Thuijs: »Fra Vadehavet til skafottet i Amsterdam«, *Sjæklen 2013*, Esbjerg 2014, s. 14.

16 Sogner (op. cit.) s. 70. Pedersen (op.cit) s. 93f.

17 Sogner (op. cit.) s. 97 ff; Pedersen (op. cit.) s. 93.

for eksempel Sveigaards levnedsbeskrivelse – nævnes eventyrlyst ofte som en årsag til udvandringen, men kollektivt set var den væsentligste motiverende faktor, at lønningerne og jobmulighederne i republikken var bedre end både i Norge og Danmark. Det er ikke ensbetydende med, at de norske og danske indvandrere i Amsterdam per definition fik indfriet deres drømme om en økonomisk bedre tilværelse. Majoriteten havde status som matroser eller byproletarer, og mange fristede givetvis en tilværelse nær fattigdomsgrænsen.¹⁸ Der var også et ikke ubetydeligt antal, som dumpede ned under grænsen og endte med at begå kriminalitet for at skaffe sig til livets ophold. Mere end 800 danskere blev således arresteret i Amsterdam i 1600-tallet og 1700-tallet. For mændenes vedkommende var tyveri og anden berigelseskriminalitet den mest almindelige form for lovovertrædelse.¹⁹ Blandt de over 300 danske kvinder i retsprotokollerne var prostitution den mest udbredte forbrydelse.²⁰

De dansk-norske indvandreres lave sociale status afspejler sig også i deres bosætningsmønster, idet flertallet af dem boede i de fattige kvarterer nær havnen i den østlige del af Amsterdam.²¹ Eksempelvis var der i mere end 100 år en meget høj koncentration af danskere og nordmænd i bydelen Lastage og på øerne Rapenburg, Uilenburg og Marken. Dette område af byen var kendetegnet ved, at der foruden skandinaverne og de indfødte hollændere boede en del indvandrere fra Tyskland. Hertil kom indvandrere fra andre dele af Europa som Flandern, De Britiske Øer, Frankrig og Centraleuropa. Endelig boede Amsterdams jøder i den østlige del af byen, som også husede en relativ stor armensk koloni. Det østlige Amsterdam var med andre ord, hvad man i dag ville kalde for en multikulturel bydel.

Danske sværmere og religiøse dissidenter i Amsterdam

Amsterdam bevarede sin unikke position som verdens handelscentrum gennem det meste af 1600-tallet, men byen – og Den Nederlandske Republik som sådan – udmærkede sig i samme århundrede også ved at have en markant højere grad af religiøs tolerance end stort set alle andre byer og lande i Europa.²² Der var dog ikke tale om religiøs tolerance

18 Kuijpers (op.cit.), s. 285 ff. Pedersen & Thuijs (op. cit.) s. 22.

19 Pedersen & Thuijs (op. cit.) s. 9 ff.

20 Der findes ingen tilbundsgående undersøgelser af de norske indvandreres kriminalitet. Det tætteste er Karin Sundbacks afhandling (op. cit.).

21 Sogner (op. cit.) 38 ff. Pedersen (op.cit.) 95 ff.

22 J. Israel: »Religious toleration and radical philosophy in the later Dutch Republic (1668-1710)«, *Calvinism and Religious Toleration in the Dutch Golden Age* (red. Hsia & van Nierop), Cambridge 2002, s. 151.

Efter datidens forhold var 1600-tallets Amsterdam en særdeles tolerant by. Det var også en by med mange indvandrere fra nær og fjern. Begge dele afspejlede sig i det forhold, at bystyret tidligt i århundrede tillod jøder og lutheranere at etablere kirker i Amsterdam. Illustrationen viser byens første to lutherske kirker (nr. 1 og 2) samt den højtyske synagoge og den portugisiske synagoge (nr. 3 og 4). Anna Folkma: »Vier verschillende kerken en synagogen te Amsterdam« (1723). Radering. Rijksmuseum Amsterdam.

i den moderne sekulariserede betydning, at alle religioner principielt er ligestillede. Trosretningerne blev betragtet som værende indordnet i et hierarki, hvor den calvinistiske eller den reformerte kirke ubetinget indtog øverste plads som republikkens officielle religion.²³ Alle andre trosretninger indtog en anden- eller tredjerangs position.

Rangdelingen udmøntede sig blandt andet i, at det i 1600-tallets Amsterdam formelt set kun var de reformerte, som havde lov til at opføre kirker og udøve deres tro offentligt. I praksis var bystyret imidlertid mere tolerant. Således tillod man etableringen af en lang række såkaldte *huiskerken* eller *schuilkerken*.²⁴ Det vil sige kirker, som var etableret i private hjem, pakhuse eller andre ordinære bygninger, men som i realiteten fungerede som bedested for katolikker, menonitter, lutheranere, jøder, armenere og andre trosretninger. Det specielle ved huskirkerne var de »verdslige facader«, som faldt i et med bybilledet og således ikke fremstod som en provokation eller udfordring af den reformerte kirkes forrang. Et eksempel på en sådan huskirke er den katolske kirke »Ons' Lieve Heer op Solder«, der blev indviet i 1663 og udadtil ikke er til at skelne fra de andre huse langs kanalen ved Oudezijds Voorburgwal. Kirken er i dag er indrettet som et museum.

I løbet af 1600-tallet fik andre trosretninger end den reformerte gradvist lov til at opføre egentlige kirker. Således opførte Amsterdams lutherske menighed i 1633 en kirke ved Singel på en grund, hvor der tidligere havde ligget en lagerbygning, som menigheden brugte som huskirke.²⁵ Kirken blev i parentes bemærket støttet af Christian d. 4. med 2.000 gylden. Også de iberiske eller sefardiske jøder nød godt af bystyrets voksende tolerance og etablerede deres første synagoge i 1639 og den anden i 1675, mens de armenske indvandrere byggede deres kirke i 1714. Selv om en stor del af Amsterdams kirker bogstaveligt talt skjulte sig i gadebilledet, så var byens religiøse tolerance en af de ting, der sprang udenlandske besøgende mest i øjnene, når de gæstede den nederlandske metropol. Det fremgår tydeligt af de mange samtidige rejseskildringer, hvor forfatterne med forbløffelse noterer sig, at byen er langt mere heterodoks end de byer, som de kender hjemmefra. En enkelt rejsebogsforfatter hævdede endog, at der var lige så mange trossamfund i den gade, hvor han boede under sit ophold i Amsterdam,

23 R. P.-C. Hsia & H. v. Nierop (red.): *Calvinism and Religious Toleration in the Dutch Golden Age*, Cambridge 2002.

24 A. Spicer: »Hic coeli porta est, hic domus ecce dei«: Lutheran Churches in the Dutch World, c. 1566-1719«, *Lutheran Churches in Early Modern Europe*, red. A. Spicer, Farnham GB/Burlington US 2012, s. 454-55.

25 Spicer (op. cit.) s. 459.

som der var huse.²⁶ Det er nok en overdrivelse, men formuleringen afspejler fint den fascination, som de tilrejsende oplevede i mødet med det multireligiøse Amsterdam. Det var den samme fascination, som gjorde, at byens anden iberiske synagoge efter sin opførsel i 1675 meget hurtigt opnåede status som en regulær turistattraktion. Den måtte de unge europæiske aristokrater bare se, når de passerede Amsterdam på *Le Grand Tour*.

Selv om der hverken i Amsterdam eller i resten af Den Nederlandske Republik herskede reel ligestilling mellem religionerne, så var tros- og tankefriheden set med omverdenens øjne meget stor. I hvert fald når beskueren sammenlignede forholdene i republikken med tingenes tilstand i sit hjemland. Konsekvensen heraf var, at Den Nederlandske Republik allerede i årene efter løsrivelsen fra Spanien kom til at fungere som en magnet for udenlandske fritænkere, religiøse dissidenter og excentriske sværmere af snart sagt enhver art.²⁷ Landet var simpelthen »et Eldorado for frihedselskende og selvstændige naturer, der var kommet på Kant med de herskende retninger i deres Hjemland«.²⁸ Blandt de udenlandske dissidenter i republikken var også en håndfuld danske teologer og præster, hvis syn på kristendommen ikke kunne rummes indenfor rammerne af den danske statskirke.

En af de anderledes tænkende var teologen Niels Svendsen Chronich (1608-166*), der indledte sin løbebane som rektor ved latinskolen i Kolding og siden blev lektor i teologi ved gymnasiet i Christiania. Her måtte han dog fratræde i 1652 som følge af en serie passionerede angreb, der nedgjorde statskirken og det etablerede præsteskab på bekostning af den stærke, individuelle trosoplevelse.²⁹ Chronich bosatte sig efterfølgende i København, hvor han uden at have et embede samlede en lille kreds af studenter omkring sig. Han blev senere fængslet på Dragsholm Slot, fordi han angiveligt havde sat de unge mennesker kætterske tanker i hovedet. I forbindelse med den svenske invasion i 1658 blev Chronich løsladt og gik herefter i eksil i Amsterdam, hvor

26 C. E. Harline: *Pamphlets, Printing, and Political Culture in the early Dutch Republic*, Dordrecht 1987, s. 127.

27 Blandt de mest kendte dissidenter var René Descartes (1596-1650) og John Locke (1632-1704).

28 B. Kørnerup: »Nye Bidrag til Separatisten Niels Svendsen Chronichs Historie«, *Kirkehistoriske Samlinger*, 6. r. 4, København 1942, s. 71.

29 J. Glebe-Møller: *Det teologiske Fakultet 1597-1732, Københavns Universitet 1479-1979*, bd. V, red. L. Grane, København 1980, s. 148ff.; *Dansk biografisk Lexikon*, bd. 3, København 1889, s. 585 ff; Norsk biografisk leksikon (online-udgave): https://nbl.snl.no/Niels_Svendss%C3%B8n,_Chronich.

han og hans familie vist nok fandt husly i et hus ved kanalen Egalantiersgracht hos den bøhmiske teolog og pædagog Johann Comenius, som også levede i landflygtighed i Den Nederlandske Republik.³⁰ Det er uvist, hvornår Chronich døde, og hvad han foretog sig i Amsterdam, men at han i Danmark stadigvæk blev betragtet som en trussel fremgår af, at der blev udstedt en advarsel til hollandsrejsende mod at omgås ham. Advarslen rettede sig nok først og fremmest mod de mange dansk-norske studenter, som studerede på nederlandske universiteter. Ikke mindst på universitetet i Leiden, der kun lå 40 kilometer fra Amsterdam, og hvor der i perioden fra 1575 til 1660 var immatrikuleret over 500 studenter fra Norge og Danmark.³¹

Et af de unge mennesker, som Chronich kan have påvirket, var Jesper Baltzersen Kønechen (1629-1715), der i ungdommen ernærede sig som huslærer og sideløbende hermed dyrkede intensive bibelstudier.³² Jesper Kønechen gjorde sig første gang bemærket, da han under den svenske belejring af København 1658-59 opfordrede sine medborgere til at nedlægge våbnene »eftersom al Krig er de Kristne forbudt«.³³ I samme forbindelse skrev han to breve til den svenske konge Karl Gustav, hvori han opfordrede kongen til at lade sin »svagere broder«, Kong Frederik, i fred. Kønechens demonstrative fredsiniciativ resulterede i, at han blev underkastet en grundig undersøgelse, som mundede ud i, at han i 1663 blev landsforvist med henvisning til hans papistiske, socinianske, weigelianske og anabaptistiske holdninger.

Ligesom Chronich valgte Kønechen at slå sig ned i Amsterdam, hvortil han ankom i 1664 eller 1665. Netop på det tidspunkt lå Den Nederlandske Republik i krig med England, hvilket fik Kønechen til at genoptage rollen som selvbestaltet fredsforkynder. Således udgav han tre skrifter i Amsterdam, hvori hans to pacifistiske breve til svenskekongen blev genoptrykt.³⁴ Kønechen opholdt sig en årrække i Amsterdam

30 *Dansk biografisk Lexikon* (op. cit.); Molhuysen, P. e.a. *Nieuw Nederlandsche Biografisch Woordenboek* 8, Leiden 1930. s. 303-305; B. Kernerup (op. cit.).

31 Vello Helk: *Dansk-norske studierejser fra reformationen til enevælden, 1536-1660*, Odense 1987, s. 42 f.

32 Holger Rørdam: »Efterretninger om Sværmeren Jesper Baltzarsen Kønechen«, *Kirkehistoriske Samlinger*, 2.r. 3, 1864-66, s. 225-61.; *Dansk Biografisk Lexikon*, bd. IX, København 1895, s. 632 f.

33 Rørdam 1864-66 (op. cit.) s. 226.

34 J. Kønechen: *Pacifica Belgis per gratiam Dei quoad ipsi modo pacem ita non nimium nolint, ad Angliæ regem Carolum II. oratio Jasperi Kōnekenii Hafniâ-Dani*, Amsterdam 1665; *Meditationes pacificæ Jasperi Kōnekenii Hauniâ-Dani Latino-Belgicæ, unâ cum petitione, pacificæ sui in Angliam legationis, ad procures Belgii præmissâ*, Amsterdam 1666.

og ernærede sig i en periode som korrekturlæser.³⁵ Ifølge Kønechen selv arbejdede han også med undervisning af sine kære landsmænds børn. Mere præcist de af hans landsmænd, der havde tilsluttet sig den dansk-norske menighed i Amsterdam.³⁶ Desværre bidrager Kønechen ikke med yderligere informationer, der kan gøre os klogere på hans relation til menigheden.

Chronich og Kønechen var begge passionerede idealister, som i hjemlandet havde løbet store risici på grund af deres religiøse subjektivisme, manglende autoritetstro og frygtløse engagement. Den samme karakteristik kan uden overdrivelse hæftes på Frederik Brekling (1629-1711). Brekling blev født på en præstegård i Hanved ved Flensborg og tilbragte en stor del af ungdommen med at studere teologi ved forskellige europæiske – især tyske – universiteter.³⁷ Efter sin hjemkomst fra studierne i 1656 blev han først feltpræst og siden kapellan ved faderens kirke i Hanved. Han vantrivedes med begge dele og havde let ved at geråde ud i konflikter med sine foresatte. Det udmøntede sig i, at han i 1659 indsendte en protestskrivelse til konsistoriet i Flensborg, hvor han klagede over den verdslige livsførelse og slappe moral hos præstestanden. Heriblandt superintendent Stephan Klotz fra Flensborg, der var hans egen foresatte. Brekling måtte hurtigt erkende, at klagen ikke fik den ønskede effekt. Han blev suspenderet fra sit embede og så sig i 1660 nødsaget til at flygte til Den Nederlandske Republik.

Efter kortere ophold i Leiden og Amsterdam slog Brekling sig ned i Zwolle, hvor han afløste den tyske teolog Johan Fabricius, der havde været præst i byens lutheranske menighed og senere blev superintendent i Sulzbach i Tyskland.³⁸ Det lykkedes Brekling – formentlig med Fabricius' assistance – at få kørt sig selv i stilling som præst for menigheden i Zwolle. Helt i overensstemmelse med sit stridbare og egensindige gemyt blev Breklings tid som kirkehyrde i Zwolle præget af uro og konflikter. Der gik således ikke lang tid før en del af menigheden vendte sig imod ham og anklagede ham for hor, vranglære, brud på ægteskabsløfte og tilsidesættelse af menighedens økonomiske interesser.³⁹ Selv om det

35 Rørdam 1864-66 (op. cit.) s. 252.

36 J. Kønechen: *Vooruytgesonden Voorloper, voor het Koninklijke Basuyn-schrift*, Amsterdam 1666, s. 15.

37 Moltesen (op. cit.); H. Rørdam: »Sandhedsvidner efter Luther«, *Kirkehistoriske Samlinger*, 3.r. 6, 1887-89, s. 560; *Dansk Biografisk Lexikon*, København 1889, s. 50 ff.

38 Moltesen (op. cit.) s. 65 ff.

39 SAA (Stadsarchief Amsterdam): Protocollen consistorie 213.21, 38-39, 40-40v, 42 dd. 18-5-1667, 25-5-1667, 22-6-1667 og 29-6-1667; Ontvangen documenten Zwolle 213.227, dd. 18-5-1667.

lutherske konsistorium i Amsterdam gik ind i sagen på hans modstanderes side, lykkedes det Brekling at fortsætte sin præstegerning, men i 1668 måtte han give op og forlade sin stilling. Efter sin fratrædelse bosatte Brekling sig en periode i Amsterdam og senere i Den Haag. Han ernærede sig i resten af sit lange liv primært som oversætter og levede desuden af gaver fra velhavende personer i sit store netværk af »anderledes tænkende«. Brekling fandt også tid til at pleje sit mildest talt omfattende forfatterskab. Ved sin død i 1711 havde han fået udgivet mindst 75 titler i løbet af de godt 50 år, som hans hollandske eksil varede. Kendetegnende for Breklings forfatterskab var med Holger Rørdams ord, at de »fast utallige skrifter [...] alle dreje sig om det samme, en energisk, ubarmhjærtig og hensynsløs Blottelse af den lutherske Statskirkes Skrøbeligheder[...]«. ⁴⁰

Chronich, Kønechen og Brekling havde alle tre fået en solid teologisk uddannelse. Det samme var ikke tilfældet med Christen Pedersen Abel (1627-16**). ⁴¹ Han var søn af en bødker fra Nibe, som må have været relativt velstående, da Abel og hans søskende angiveligt havde privatlærer i deres tidlige barndom. Abels eneste formelle uddannelse fandt sted i Aalborg, hvor han gik tre år på latinskole og efterfølgende var otte år hos en købmand, hvor han lærte bogholderi. Efter endt uddannelse flyttede han til Christiania i Norge, hvor hans bror Oluf var embedsmand ved den kongelige skatteopkrævning, og hvor Abel selv i en periode arbejdede som proviantmester i hæren. ⁴² Det vides ikke, om Abel i sin tid i Norge havde kontakt med Niels Chronich eller nogen fra dennes omgangskreds, men vi ved, at han i 1658 udgav en lille bog, der fremstår som et opgør med vanekristendommen. ⁴³ Uvist af hvilken årsag forlod Abel Norge omkring 1662 og slog sig ned i Leiden, hvor han ifølge egne oplysninger omgikkes en lang række af tidens mere prominente teologer. ⁴⁴

Kildematerialet muliggør ikke en fuldt dækkende kortlægning af

40 H. Rørdam: Sandhedsvidner efter Luther, *Kirkehistoriske Samlinger*, 3.r. VI, København 1887-89, s. 560.

41 SA-Asd. Protocollen kerkenraad 376.12, fo 39, 42-44 dd. 18-7-1669. Moltesen (op. cit.) s. 70 ff.

42 Sigurd H. Unneberg: *Sem og Slagen, en bygdebok. Bind 2, Kulturhistorie, del 2*, Tønsberg 2001.

43 C. P. Abel: *Nogle herlige, deylige oc skøne Regle oc Lærdomme om et ræt sandt christeligt Leffnet. Indholdendis: hvorledis en hver som er døbt i Christi Naffn, bør dageligen at skicke oc forholde sig ... af Gudfrygtige lærde Mænds Skrifter udragen, fordansket sammenskreffven oc forbedret aff Christen Pedersøn Abel*, Christiania 1658; Moltesen (op. cit.) s. 70.

44 SAA: Protocollen Kerkenraad 376.12 fo 39, 42-44 dd. 18-7-1669.

Chronich, Kønechen, Brekling og Abels indbyrdes forhold i deres nederlandske eksil, men det er rimeligt at antage, at de fire mænd grundet deres fælles livssituation har næret en vis gensidig sympati. I hvert fald har Brekling givet udtryk for, at han betragtede netop Chronich, Abel og Kønechen som ægte sandhedsvidner efter Luther.⁴⁵ Vi ved også, at Abel og Brekling i en periode havde et nært samarbejde. Ligesom meget tyder på, at Abel og Kønechen arbejdede sammen i deres tid i Amsterdam. Der var dog efter alt at dømme tale om ret kortvarige samarbejdsrelationer. Det kunne næppe være anderledes, da alle tre mænd synes at have været særdeles individualistiske og ikke synderligt skikkede til at indgå i projekter, der krævede, at man gik på kompromis med egne synspunkter. Ikke desto mindre fik det kortvarige samarbejde mellem Abel og Brekling helt afgørende betydning for etableringen af den dansk-norske kirke i Amsterdam.

Den lutherske kirke og de dansk-norske indvandrere

I 1660'erne boede der formentlig et godt stykke over 5.000 danskere og nordmænd i Amsterdam, hvoraf en meget stor del som nævnt havde slået sig ned i den østlige del af byen. Til trods for deres antal havde de skandinaviske indvandrere ikke deres egen kirke, hvor præsten prædikede på deres modersmål. Danskerne og nordmændene tilhørte derimod Amsterdams lutherske kirkesamfund, hvis medlemmer udgjorde cirka 20 procent af byens befolkning.⁴⁶ Den lutherske kirkes medlemmer kom fra hele Nordeuropa, men menigheden havde fra slutningen af 1500-tallet været domineret af de tyske indvandrere.⁴⁷ Det betød, at den organisatoriske magt i kirkesamfundet lå hos den tyske indvandrergruppe og deres efterkommere, hvilket afspejlede sig i det forhold, at der længe kun blev prædikeret på tysk i kirkerne.

Kirkebøgerne og lysningsprotokollerne vidner helt overordnet om, at førstegenerationsindvandrerne fra Skandinavien forblev loyale overfor deres barnetro, idet et stort flertal giftede sig og fik deres børn døbt i den lutherske kirke.⁴⁸ Det var dog ikke ensbetydende med, at

45 H. Rørdam: Sandhedsvidner efter Luther, *Kirkehistoriske Samlinger*, 3.r. 6, 1887-89, s. 560.

46 J. Israel: *The Dutch Republic. It's rise, Greatness, and Fall 1477-1806*. Oxford 1998, s. 641.

47 E. Kuijpers: »Poor, Illeterate and Superstitious?«, *Dutch Light in the »Norwegian Night«* red. L. Sicking, H. de Bles & E. d. Bouvrie, Hilversum 2004, s. 58; Sogner 2012 (op. cit.) s. 61 f.

48 Spørgsmålet om, hvor mange danske indvandrere, som konverterede til den reformerte kirke og andre trosretninger, er ikke undersøgt til bunds.

Eenhoorns-slusen tæt ved Brouwersgracht, hvor Amsterdams lutherske konsistorium midt 1660'erne etablerede en midlertidig kirke, der blev brugt af byens danske og norske indvandrere. Bag trækronerne skimtes skibsmasterne i Amsterdams havn. Reinier Nooms: »Eenhoornssluis« (1652-1654). Radering. Rijksmuseum Amsterdam.

danskerne og nordmændene var fuldt integrerede medlemmer af den lutherske menighed. Tværtimod peger flere kilder i retning af, at mange af indvandrerne følte sig uvelkomne i det tysk dominerede kirkesamfund. Det kan man læse ud af række forskellige dokumenter, hvori flere lutherske præster forholder sig kritisk til skandinaverne. En af kritikerne var præsten Coenraad Hop, der gav udtryk for, at de fleste danskere og nordmænd var meget uvidende og havde svært ved at finde ud af, hvordan de skulle opføre sig, når de deltog i kirkehandling som dåb og nadver.⁴⁹ Det betød, at gudstjenesterne kunne udvikle sig decideret pinligt, fordi de andre kirkegængere nedgjorde og grinede af deres skandinaviske brødre og søstre. Coenraad Hops kollega, præsten Johannes Blum, betragtede også de dansk-norske indvandrere som en pædagogisk udfordring og gav i en skrivelse fra 1657 udtryk for, at skandinaverne burde knyttes tættere til den lutherske kirke.⁵⁰ Det fremgår ikke af dokumentet, hvad der helt præcist ledte Blum til at drage den konklusion, men han har muligvis henvist til det problematiske ved, at gudstjenesterne blev holdt på tysk, fordi den praksis så at sige afstedkom en sproglig fremmedgørelse af skandinaverne.

49 SAA: Burgemeesters, afschriften resoluties 5024.14, fo. 129-130 dd. 2-5-1666; Protocolen consistorie 213.21, fo. 15-15v dd. 6-5-1666; Protocolen consistorie 376.11, fo. 220 dd. 6-5-1666.

50 SAA: Protocolen consistorie, 213.20 fo, 601-602 dd. 7-3-1663.

Johannes Blum var i givet fald ikke den første, som fik øje på skandinavernes sproglige vanskeligheder. Efter pres fra myndighederne havde det lutherske konsistorium allerede i 1648 vedtaget, at kirkens officielle sprog skulle være nederlandsk.⁵¹ Argumentet herfor var netop, at et voksende antal af kirkens medlemmer ikke forstod tysk. Det var dog ikke en beslutning, der havde opbakning blandt alle menighedens medlemmer, og flere af præsterne nægtede mange år ud i fremtiden at prædike på nederlandsk. Desværre ved vi ikke, hvad de dansk-norske indvandrere mente om sprogdiskussionen i 1648, fordi de efter alt at dømme ikke blev taget med på råd. I hvert fald refereres der ikke til dansk-norske synspunkter i sagen, hvilket stemmer godt overens med, at skandinaverne ikke havde en selvstændig stemme i konsistoriet.⁵²

Det er uklart, hvornår de lutheranske præster helt holdt op med at prædike på tysk. Formentlig var der tale om en lang overgangsfase, som strakte sig frem mod den sidste fjerdedel af 1600-tallet. At forkyndelsessproget med tiden gik fra tysk til hollandsk er dog ikke ensbetydende med, at man automatisk fik fjernet alle barrierer for integrationen af skandinaverne i Amsterdams lutherske kirkesamfund. Indvandrere fra Norge og Danmark, som kun havde boet kort tid i byen, havde givetvis lige så svært ved at forstå en prædiken på hollandsk, som de havde ved at forstå en på tysk. For indvandrere fra Slesvig og Holsten har tingene givetvis forholdt sig anderledes.

Manglende sprogkundskaber var ikke den eneste barriere, som forhindrede danskere og nordmænd i at blive fuldt integrerede i det lutherske kirkesamfund. Integrationen synes også at være blevet hæmmet af, at den dominerende del af den lutherske menighed betragtede skandinaverne – eller i det mindste en stor del af dem – som socialt og kulturelt underlegne. Eller sagt på en anden måde: det generelle billede af skandinaverne var, at de var dumme, enfoldige og primitive. Det kunne som nævnt ovenfor komme til udtryk ved, at de andre medlemmer af menigheden grinede af skandinaverne i kirken. Det kunne komme til udtryk ved, at der blev klaget over, at skandinaverne opførte sig plat, groft og uciviliseret i under gudstjenesterne. Og det kunne på et mere strukturelt niveau – som vi skal se senere – komme til udtryk ved, at menighedens ledelse ignorerede skandinavernes ønske om, at der blev taget særlige hensyn til dem i forbindelse med valg af forkyndelsessprog og placeringen af nye kirker.

Kirkeprotokollerne efterlader med andre ord et klart indtryk af, at

51 Kuijpers 2004 (op. cit.) s. 60.

52 Ibid.

danskerne og nordmændene blev betragtet som et etnisk fremmedlegeme i den tysk dominerede lutherske menighed. Men hvordan så skandinaverne selv på deres tilknytning til Amsterdams lutherske kirke? Der findes beklageligvis ingen dagbøger, levnedsskildringer eller andre egodokumenter, hvor en eller flere indvandrere forholder sig eksplicit til det spørgsmål. Derimod har kirketjeneren Caspar Caspari ved den lutherske kirke efterladt et brev, som tydeligt viser, at de skandinaviske indvandrere ikke altid fandt sig i at blive nedladende behandlet.⁵³

I sit brev beklagede Casparis sig over, at danskerne og nordmændene – som havde deres faste plads oppe på kirkens balkonstrækker – smed små papirlapper ned i hovedet på den del af menigheden, som sad på stolerækkerne på gulvet. Papirlapperne var egentlig forbønssbreve, hvorpå kirkegængerne kunne skrive navnene på de personer, som de ønskede, at menigheden skulle bede for. Det var naturligvis ikke meningen, at papirlapperne skulle smides ud fra balkonen. De skulle afleveres til Caspari. Set med kirketjenerens øjne var det værste dog ikke, at de skandinaviske indvandrere krøllede papiret sammen og brugte det som kasteskyts. Det værste var, at papirkuglerne kunne indeholde beskidte vittigheder, upassende forslag og andre ækelheder. Ifølge Caspari rummede nogle af papirlapperne desuden alvorlige anklager mod hans egen person, idet skandinaverne beskyldte ham for kun at viderebringe de forbønssbreve, der blev afleveret af menighedens bedrestillede medlemmer, mens de fattige danskere og nordmænd ikke fik deres forbønsskrifter læst op.

Casparis brev er et stærkt vidnesbyrd om, at der herskede en dårlig stemning mellem den skandinaviske indvandrerggruppe og den etablerede del af den lutherske menighed. Det er også et vidnesbyrd om, at danskerne og nordmændene ikke nødvendigvis anerkendte den autoritet, som præsterne og lutherske kirkeråd udøvede overfor dem. Tværtimod viser de spontane oprørsscener, som Caspari omtalte i sit brev, at skandinaverne var dybt utilfredse med, at deres interesser blev tilsidesat, og at de ikke veg tilbage for at demonstrere deres utilfredshed offentligt.

Vi ved ikke meget om, hvordan skandinavernes mishag med ledelsen af det lutherske kirkesamfund i øvrigt ytrede sig, men vi ved, at mishaget udviklede sig til eksplosiv vrede i slutningen af 1650'erne i forbindelse med, at der skulle planlægges en ny luthersk kirke. Sagen tog sin begyndelse i midten af 1650'erne, hvor det lutherske konsistorium konkluderede, at menigheden nu var så stor, at der var behov

⁵³ Sogner 2012 (op. cit.), s. 60.

for at etablere en ny kirke som aflastning for kirken på Singel.⁵⁴ Konsistoriet erhvervede derfor i 1656 en byggegrund i Konijnenstraat i bydelen Jordaan i det vestlige Amsterdam. Efterfølgende opstod der intern uenighed om placeringen af den nye kirke, hvorfor man i 1659 lejede sig ind i et pakhús i Brouwersgracht i den nordvestlige del af byen, hvor der blev etableret en midlertidig huskirke. I foråret 1662 traf konsistoriet omsider beslutning om at bygge en ny kirke i Konijnenstraat, men blækket på byggeansøgningen til magistraten var knap nok tør, før der indløb en protestskrivelse underskrevet af 183 medlemmer fra den lutherske menighed.⁵⁵ Flertallet af underskriverne var uden tvivl danskere og nordmænd, og de opponerede i brevet kraftigt imod, at konsistoriet havde besluttet at placere den nye kirke i den vestlige del af Amsterdam, når nu så mange af menighedens medlemmer boede i den østlige del af byen. Brevskrifterne gjorde også opmærksom på, at de var hårdtarbejdende mennesker, som havde fortjent bedre end at skulle gå gennem den halve by på deres fridag for at komme i kirke.

Brevet kan ikke have gjort nævneværdigt indtryk på konsistoriets medlemmer, for de besluttede at gå videre med planerne om at opføre kirken i Konijnenstraat. Det resulterede i, at det lutherske kirkeråd modtog et anonymt brev, hvori tonen var skærpet betragteligt, som det fremgår af vores moderniserede oversættelse:

Luther befriede os fra papisterne tyranni. Derfor kan det ikke være meningen, at vi nu – i denne frie by – skal lide under, at nogle af konsistoriets medlemmer kun forfølger deres egne interesser uden at tage hensyn os. Men tag jer i agt. Disse handlinger kan føre til en splittelse, som ender med at vi vil lave vores egen kirke. I skal også vide, at mange af os gerne ville have underskrevet dette brev med vores navne. Men da vi ikke bliver betragtet som ligemænd – men som kanaljer – ønsker vi ikke at blive udsat for de ydmygelser, som vil følge af, at vores navne er kendte.⁵⁶

Det anonyme brev vakte stor furor. Og sagen blev ikke bedre af, at brevet blev efterfulgt af endnu et anonymt brev, hvor brevskrifterne argumenterede for, at der burde etableres en kirke ved Oude Schans – altså lige i hjertet af den østlige del af Amsterdam, hvor flertallet af

⁵⁴ SAA: Protocolen Consistorie 213.20, fo. 6 dd. 22-5-1656.

⁵⁵ SAA: Ontvangen documenten 213.94, dd. 11-4-1662.

⁵⁶ SAA: Ontvangen documenten 213.94, dd. 10-5-1662, 4-6-1662 og 12-5-1663.

danskerne og nordmændene boede.⁵⁷ Brevene fik flere af konsistoriets medlemmer til at kræve, at der blev iværksat en undersøgelse, der skulle identificere brevskriverne med henblik på at få dem udstødt af menigheden. Den proces blev dog aldrig sat i værk. I stedet valgte konsistoriet at lægge en dæmper på gemytterne ved at omgøre beslutningen om at opføre den nye kirke i Konijnenstraat.⁵⁸ Der blev imidlertid ikke truffet beslutning om at etablere en ny kirke på en anden adresse, hvorfor man kan få den tanke, at konsistoriet først og fremmest var interesseret i at trække tiden ud i håb om, at balladen ville drive over af sig selv. Men det var for sent. Konsistoriet havde undervurderet situationen. Bag scenen var de dansk-norske indvandrere i færd med at realisere den splittelse af menigheden, som der blev truet med i det første anonyme brev.

Den dansk-norske kirke i Amsterdam

Hverken Frederik Brekling eller Christen Pedersen Abel er nævnt i de breve og protokolindførsler, der omtaler striden om placeringen af den nye kirke, men de to mænd fulgte givetvis med i sagens udvikling fra sidelinjen.⁵⁹ Det forekommer også sandsynligt, at Brekling og Abel i eller anden udstrækning konspirerede mod det lutherske konsistorium sammen med nogle af »insiderne« i den dansk-norske indvandrergruppe. Om ikke før så stod det klart for enhver i slutningen af 1662, da konsistoriet fik meddelelse om, at danskeren Christen Pedersen Abel med hjælp fra en norsk bager, Jan Bartlesz, havde afholdt en gudstjeneste for en gruppe indvandrere i et pakhus på Prinseneiland.

Konsistoriet reagerede prompte ved at indkalde Bartelsz til et forhør, hvor bageren kunne fortælle, at Abel kom med de bedste anbefalinger fra flere lærde og berømte mænd i Leiden.⁶⁰ Den forklaring tilfredsstillede på ingen måde konsistoriet, som nu indkaldte Abel for at høre hans version af historien. Abel gentog beretningen om sine meritter i Norge og Leiden og udleverede endvidere en afskrift, som han selv havde skrevet, af et kaldsbrev til konsistoriet.⁶¹ Ingen af delene havde nogen beroligende effekt på kirkerådet. Tværtimod betragtede

57 SAA: Ontvangen documenten 213.94 dd. 10-5-1662, 4-6-1662 og 12-5-1663.

58 I 1668 besluttede konsistoriet at opføre fattighjemmet »het Konijnenhofje« for værdigt trængende kvinder på grunden i Konijnenstraat. Hjemmet kunne huse 51 kvinder og blev taget i brug i 1670 og revet ned i 1909. *De Lutheranen in Amsterdam, 1588-1988*, red. J. Happe, Hilversum 1988, s. 91.

59 Kønechen ankom ikke til Amsterdam før 1664 eller 1665.

60 SAA: Protocolen Consistorie 213.20 fo. 587-589 dd. 24-1-1663.

61 SAA: Protocolen Consistorie 213.20 fo. 589.593 dd. 31-1-1663.

konsistoriet det som en grov krænkelse af sin autoritet, at danskerne og nordmændene uden tilladelse havde etableret en huskirke på Prinseneiland. Men det skulle blive værre endnu. Den 7. februar 1663 sendte 45 menighedsmedlemmer, der selv beskrev sig som danskere og nordmænd, et brev til Amsterdams borgmestre, hvor de formelt bad om lov til at etablere deres egen kirke.⁶² De understregede i skrivelsen, at deres ønske ikke bundede i en religiøs uenighed, men i ønsket om at få en dansktalende præst.⁶³ De 45 brevskrivere lod også forstå, at de personligt forstod nederlandsk og tysk, men at det ikke gjaldt for flertallet af de dansk-norske indvandrere. Derfor havde de gentagne gange appelleret til konsistoriet om at ansætte en præst, som kunne dansk. Men appellerne havde været forgæves, hvorfor de havde de set sig nødsaget til selv at gribe til handling.

Der skulle gå syv måneder før magistraten svarede på brevet. Det var ikke unormalt. Bystyret var kendt for at sylte behandlingen af komplicerede sager og sætte sin lid til, at tiden løste problemerne. Den strategi var ingen succes i dette tilfælde. Tværtimod iværksatte konsistoriet i løbet af foråret 1663 en lang række initiativer, der i bund og grund havde til hensigt at bekæmpe udbrydermenigheden.⁶⁴ Blandt initiativerne var, at konsistoriet indkaldte medlemmer af den skandinaviske indvandrergruppe til alvorlige samtaler, og præsterne advarede fra prædikestolen menighedens medlemmer mod Abel og hans kirke. Konsistoriet igangsatte også en større undersøgelse med det formål at fremskaffe belastende informationer om Abel, som man mistænkte for at være en svindler.⁶⁵ Blandt andet skrev man til en pastor Magnus Blix fra Trondhjem, der var på et rekonvalescentophold i Leiden. Blix blev høfligt bedt om at redegøre for, hvordan Abel var uddannet, hvor han tidligere havde arbejdet, og om han havde et uplettet ry. Magnus Blix svarede, at Abel havde været proviantmester i den danske hær, men herudover gled den norske præst af på spørgsmålene og efterlod i det hele taget det indtryk, at han ikke ville udtale sig mod Abel og

62 SAA: Deense Gemeente 213.737 dd. 7-2-1663.

63 Også i forbindelse med etableringen af den danske kirke i London i 1692 spillede utilfredshed med, at der blev prædikeret på tysk i byens lutheranske kirke en væsentlig rolle. P.-E. Frabricius: *Den danske kirke i London 1692-1992*, Herning 1992, s. 7 f.

64 SAA: Deense Gemeente 213.737 dd. 8-2-1663. SAA: Protocollen Consistorie 213.20 fo. 601-602 dd. 7-3-1663; SAA: Protocollen Consistorie 214.20 fo. 608 dd. 18-4-1663.

65 SAA: Protocollen Consistorie 213.20, fo. 614-616 dd. 15-5-1663 og 23-5-1663; Ontvangen documenten 213.94 dd. 18-5-1663; Deense Gemeente 213.737, dd. 22-5-1663 og 5-6-1663.

udbryderkirken.⁶⁶ Blix slutter dog sit brev af med en kryptisk bemærkning om, at en fugl skal kendes på sine fjer, hvilket muligvis kan tolke derhen, at han havde et kritisk syn på Abel. Anderledes uforblømt var det svar, som konsistoriet fik på sin forespørgsel hos den lutherske præst i Den Haag, tyskeren Johannes Schelhammer.⁶⁷ Han kunne fortælle, at Abel ikke havde nogen teologisk uddannelse, og i det hele taget ikke var i stand til at skelne godt fra ondt. Endvidere skrev Schelhammer, at Abel ifølge præstens oplysninger havde udvist uredelighed i sit arbejde som proviantmester i den danske hær.

Det lutherske konsistorium gjorde sig endvidere den ulejlighed at skrive til ærkebiskop Hans Svane i København for at få hans mening om Abel. Man håbede nok, at ærkebiskoppen ville udtale sig fordømmende om både Abel som person og om det uautoriserede dansk-norske kirkeprojekt som sådan. I brevet til Hans Svane vedlagde konsistoriet desuden et brev fra Brekling, hvor denne i vitriolske vendinger forsvarede den dansk-norske udbryderkirke og anklagede de lutherske præster i Amsterdam for at opføre sig ukristeligt. Formentlig blev brevet vedlagt med den hensigt at bringe det dansk-norske kirkeprojekt i miskredit, idet konsistoriet uden tvivl var vidende om, at Brekling var flygtet fra Danmark som følge af en alvorlig konflikt med netop de kirkemyndigheder, som Hans Svane repræsenterede. I vores moderniserede oversættelse lyder en passage fra Breklings brev som følger:

Til min store sorg er jeg blevet bekendt med, hvor dårligt og ukristeligt den stakkels Danske Nation og dens præst er blevet behandlet. Og det er indlysende for alle, at det her – som i andre sager – er konsistoriet, som er årsag til den skandaløse ballade. Djævelen kunne ikke have ønsket det bedre. Det er en skam og papistisk hykleri, at konsistoriet har valgt at tage parti for de rige – og ikke bekymre sig om de fattige – ved at forkaste den præst [Abel], som frivilligt og i kærlighed har tilbudt sin hjælp til dem, som ikke forstår sproget i kirken.⁶⁸

Hans Svane svar på konsistoriets henvendelse findes ikke i arkiverne i Amsterdam, men det er vanskeligt at forestille sig, at ærkebiskoppen

66 SAA: Ingekomen stukken: 213.94, dd. 18-5-1663; Deense Gemeente 213.737 dd. 22-5-1663 and 5-6-1663.

67 SAA: Protocollen Consistorie 213.20, fo. 627 dd. 9-8-1663; Deense Gemeente 213.737 dd. 9-8-1663.

68 SAA: Ontvangen documenten Zwolle 213.227, dd. 1-3-1663.

Interiør fra den første lutherske kirke i Amsterdam. De dansk-norske indvandrere sad oppe på de »billige balkonrækker«. Caspar Jacobsz Phillips: »Interieur van de Lutherse Oude Kerk te Amsterdam« (1769). Radering. Rijksmuseum Amsterdam.

skulle have givet sin opbakning til et kirkeprojekt, der blev støttet af den antiklerikale Frederik Brekling. Uanset hvad Hans Svane svarede, så viser det vedlagte brev af Brekling, at han på et tidligt tidspunkt optrådte i rollen som Abels allierede og var involveret i de politiske manøvrer, der gik forud for kirkens etablering.⁶⁹ Det står også klart, at Abel og Brekling på et tidligt tidspunkt havde nære forbindelser til den utilfredse skandinaviske indvandrergruppe og gjorde sig selv til nøglepersoner i gruppens kamp for en dansk-norske kirke. Men præcis, hvordan samarbejdet mellem Abel og Brekling var skruet sammen, er svært at gennemskue. Måske øjnede Brekling en mulighed for med Abel som stråmand at etablere en menighed, der blev drevet i henhold til hans eget kristendomsbillede. Måske var det Abel, der brugte Brekling som løftestang for en præstekarriere, som hans uddannelse ikke berettigede ham til. Eller måske var de to mænd som udgangspunkt enige om både målet og midlerne. Lige meget hvordan det forholdt sig, så er det åbenbart, at de to danskere i en periode arbejdede tæt sammen. Mindre åbenbart er spørgsmålet om, hvor stor opbakning Abel og

69 SAA: Protocollen Consistorie 213.20, fo. 624-625 dd. 25-7-1663.

Brekling havde i den skandinaviske indvandrergruppe, hvem i gruppen de samarbejdede med og på hvilke præmisser. Ligesom det er uklart, om skandinaverne havde støttet blandt borgmestrene eller andre i Amsterdams magtelite. Moltesen mener, at udbryderkirken blev støttet af Coenraad van Beuningen, der havde været nederlandsk udsending i Danmark i 1650'erne og blev borgmester i Amsterdam i 1669. Der er dog intet i det samtidige kildemateriale, der understøtter tanken om, at van Beuningen var involveret i sagen.

På 350 års afstand tager det samlede hændelsesforløb sig temmelig mudret ud, men det lutherske konsistorium var ikke i tvivl om, hvad der foregik. Brekling var en religiøs afviger, hvilket han både havde bevist i Zwolle og hjemme i Danmark. Abel var en simpel svindler, som foregav at være præst. Og de dansk-norske udbrydere var en flok rebeller, der udgjorde en trussel mod sammenhængskraften og de etablerede magtstrukturer i det lutherske samfund i Amsterdam. Den logiske konsekvens ville have været, at det lutherske konsistorium forbød den dansk-norske menighed, men det havde konsistoriet bare ikke mandat til. Den magt lå alene hos Amsterdams magistrat, som ikke udviste nogen synderlig lyst til at blande sig i sagen. Der var dog et punkt, hvor konsistoriet øjnede en mulighed for at involvere magistraten. Det var i spørgsmålet om Abels manglende ordination som præst. I og med at magistraten juridisk set var den lutherske kirkes øverste instans og i princippet skulle godkende alle præster i byen, så ville magistraten være tvunget til at forholde sig kritisk til Abel, hvis han ikke var ordineret.

Abel og Brekling må have været klar over, at den manglende ordination udgjorde en alvorlig trussel mod førstnævntes muligheder for at fortsætte som præst. Derfor fik Frederik Brekling ordnet det således, at Abel rejste til Sulzbach i Tyskland, hvor Breklings mentor fra Zwolle, Johan Fabricius, var superintendent hos pfalzgreve Christian August. Foranlediget af Brekling nedsatte Fabricius en komité bestående af ikke mindre end 20 personer, der eksaminerede Abel i flere omgange. Komitéen nedfældede sin vurdering i en to sider lang skrivelse, hvis konklusion var, at Abel var en from og særdeles lærd kristen, og at den dansk-norske menighed skulle prise sig lykkelig for at have en så gudsfrægt og dedikeret en tjener.⁷⁰ Det hører med til det samlede billede af Abels rejse til Sulzbach, at Brekling i hans fravær forrettede gudstjenesten i huskirken på Prinseneiland.⁷¹ I en af sine prædikener

70 SAA: Deense Gemeente 213.737, dd. 11-9-1663.

71 Moltesen (op. cit.) s. 73.

sammenlignede Brekling den bortrejste Abel med den barmhjertige samaritaner og bekræftede menigheden i, at den havde gjort ret i at tage Abel som præst. Brekling forsømte heller ikke muligheden for at rette et hårdt angreb mod konsistoriet, fordi det havde sået tvivl om Abel. Alt i alt fremstår prædikenen som endnu et eksempel, hvor tæt Abel og Brekling arbejdede sammen i forbindelse med etableringen af den dansk-norske kirke.

Det lutherske konsistorium modtog meddelelsen om Abels ordination i Sulzbach d. 11. september 1663. I en uden tvivl koordineret angrebsmanøvre sendte bageren Jan Bartelsz og en række medunderskrivere samme dag et nyt brev til Amsterdams borgmestre.⁷² Ligesom i det første brev til borgmestrene var budskabet, at den dansk-norske indvandrergruppe ønskede deres egen kirke, men retorikken var skarpere. Eksempelvis gør brevskriverne dramatisk opmærksom på, at de er langt værre stillede end andre indvandrergrupper i Amsterdam. Selv de jødiske indvandrere har deres egne bedesteder, hedder det i brevet. Det var næppe noget tilfælde, at netop de jødiske indvandrere fremhæves. Set med brevskrivernes øjne befandt jøderne sig nederst i Amsterdams religiøse hierarki, hvorfor det var både ulogisk og anstødeligt, at de lutheranske danskere og nordmænd ikke også skulle have lov til at få deres egen kirke. Det er et åbent spørgsmål om denne passage har haft den ønskede effekt. Amsterdams bystyre havde et godt forhold til den sefardiske indvandrergruppe, som man givetvis havde markant mere respekt for end skandinaverne. De sefardiske jøder var generelt kultiverede og vigtige handelspartnere. Flertallet af danskerne og nordmændene var bare analfabetiske migrantarbejdere.

Henvisningen til jøderne var ikke det eneste argument i brevet, der havde til hensigt at fremkalde sympati og forståelse hos bystyret. Således gentages også påstanden om, at det er vigtigt med en dansk præst, fordi ikke alle i den skandinaviske indvandrergruppe taler tysk og hollandsk. Og endelig henviser brevskriverne til, at de allerede har haft store udgifter til kirken, fordi de er rykket fra Prinseneiland til bedre lokaler på Oude Schans, hvor Abel prædikede to gange hver søndag på loftet i et pakhús, som man havde lejet af en vis Johan Rombout.⁷³ Som tidligere nævnt lå Oude Schans i det østlige Amsterdam og helt

72 SAA: Deense Gemeente 213.737, dd. 11-9-1663.

73 Filip von Zesen: *Beschreibung der Stad Amsterdam*, Amsterdam 1664, s. 180. Om Johan Rombout vides ikke meget andet end, at han havde anpart i fire-fem handelsskibe, som sejlede på Portugal. Se: J. Elias: *De Vroedschap van Amsterdam 1578-1795*, deel 1. Amsterdam 1963, s. 263.

centralt placeret i det område, hvor flertallet af danskerne og nordmændene boede.

Udviklingen i efteråret 1663 førte til, at det lutherske konsistorium sendte et langt brev til borgmestrene, hvor de udlagde sagen fra deres side. I brevet fortælles det, at denne Abel dukkede op i Amsterdam for syv eller otte måneder siden og først etablerede en huskirke i et loft-kammer ved Prinsengracht, derefter i et varehus på Prinseneiland og nu ved Oude Schans.⁷⁴ Det fortælles endvidere, at udbrydermenighedens medlemmer er simple sømænd og tjenestepiger uden nogen teologisk indsigt, hvorfor de er lette at lokke på afveje af denne Christen Pedersen Abel, som hævder at være anbefalet af fremtrædende teologer. Det har dog intet på sig, fortsætter konsistoriets brev. Abel har ingen teologisk uddannelse. Faktisk viser konsistoriets egne undersøgelser, at manden er tidligere proviantmester i den danske hær, og at han måtte forlade sin stilling under mistænkelige omstændigheder. Hvad angår Abels præsteordinering fra Sulzbach, så anser konsistoriet ordineringen som værende værdiløs. Rådsmedlemmerne kan også meddele, at de bedrestillede medlemmer af den dansk-norske indvandrergruppe for længst har gennemskuet sagens rette sammenhæng. De ønsker ikke at blive adskilt fra den gamle lutherske menighed og kommer derfor slet ikke i kirken på Oude Schans.

Hvad angår det hyppigt gentagne argument om, at danskerne og nordmændene ikke kan forstå sproget i kirken, så skriver konsistoriet, at der i de sidste 70 år har været masser af medlemmer fra Norge, Danmark og Sverige i den lutherske menighed, og at sproget aldrig tidligere har været et problem.⁷⁵ Endelig gør konsistoriet opmærksom på, at kirken hvert år donerer tusinder af gylden til fattige menigheds-medlemmer, hvoraf to tredjedele tilhører den dansk-norske indvandrergruppe. Hvis danskerne og nordmændene får lov til at danne deres egen kirke, vil konsistoriet trække sin økonomiske støtte tilbage. Underforstået: Hvis I, bystyret, giver de fattige og uregerlige skandinaver lov til at etablere deres egen kirke, så kan I også få lov at betale fattighjælpen til dem.

Vi ved ikke, hvordan borgmestrene forholdt sig til konsistoriets mange indsigelser og kommentarer. Efter alt at dømme var reaktionen til at begynde med som altid strategisk henholdende, men efter

74 SAA: Deense Gemeente 213.737 dd. 26-9-1663. Brevet er det eneste dokument, som nævner huskirken i Prinsegracht. Det forekommer sandsynligt, at kirken lå i et private hjem hos en dansk eller norsk indvandrer.

75 SAA: Deense Gemeente 213.737, dd. 26-9-1663.

nogen betænkningstid endte bystyret med at tillade eller i hvert fald at acceptere den skandinaviske kirkes eksistens. Det kan man undre sig over. Bystyret i Amsterdam var kendt for at tænke med pengepungen, hvorfor truslen om at myndighederne ville komme til at hænge på fattighjælpen til skandinaverne egentlig burde have været argument nok for at føje det lutherske konsistorium. Men i dette tilfælde valgte magistraten altså at lade hensynet til den fri religionsudøvelse gå foran hensynet til øgede udgifter til at holde skandinaverne i live. Eller også var det i virkeligheden den nederlandske krigs- og handelsflåde, som man tog hensyn til. Flåden var afhængig af at kunne tiltrække danske og norske sømænd, og derfor har Amsterdams bystyre måske vurderet, at man lige så godt kunne imødekomme skandinavernes ønsker, fordi en kirke kunne være med til at knytte de danske og norske søfolk til det lokale arbejdsmarked.

Lige meget hvad bystyrets motiver var, så havde Abel og Brekling grund til at glæde sig over, at udbryderkirken blev tilladt, men der var også malurt i bægeret. I sejrens stund viste det sig, at flere af de dansk-norske udbrydere fik kolde fødder, og 85 af dem sendte et brev til konsistoriet, hvor de skriver, at det aldrig har været deres hensigt at træde ud af det oprindelige lutherske kirkesamfund.⁷⁶ De ønsker tværtimod at leve i fred med konsistoriet og håber, at der kan findes en mindelig løsning på de opståede problemer. Det lutherske konsistorium havde tidligere ikke været specielt lydhøre over for den dansk-norske indvandrergruppes ønsker, men belært af det langvarige kriseforløb var man pludselig mere imødekommende og tilbød Abels frafaldne støtter, at de i en prøveperiode kunne få lov at holde deres egne gudstjenester i huskirken i Brouwersgracht.⁷⁷ Meget tyder på, at der faktisk blev oprettet en dansk-norsk kirke i Brouwersgracht, hvorfor det må antages, at der omkring årsskiftet 1663-1664 ikke var bare én, men to dansk-norske kirker i Amsterdam. Udbryderkirken på Oude Schans og kirken i Brouwersgracht.

Det er ikke klart, hvad der fik udbrydergruppen til at vende tilbage til det lutherske kirkesamfund. En mulighed kunne være, at de simpelthen ikke var enige med Abels forkyndelse. Måske stødte det de bedrestillede i menigheden, at Abel forholdt sig kritisk til velstand og vellevned, hvilket han giver udtryk for i den bog om kristne leveregler,

76 SAA: Protocollen Consistorie 213.20, fo. 634, 636-638, 640-645, 649, 652-652 dd. 24-10-1663 – 18-12-1663; Deense Gemeente 213.737, dd. 12-12-1663.

77 SAA: Protocollen consistorie 213.20, fo. 634, 636-638, 640-645, 649, 652-652 dd. 24-10-1663, 18-12-1663; Deense Gemeente 213.747, dd. 12-12-1663.

han første gang fik trykt i Christiania i 1658. I bogen opfordrer han alle til, at forsage æden, drikken, prægtige klæder og bygninger, fordi ud af sådanne »Excesser oc Offuerflod kand man bespise mange 100 Lazaros, som ligger oc forsmecrer for vores Øyne/oc Huus-arme oc Exulanter, oc de som for Sandheds skyld ere fordrefne«. ⁷⁸ Hvis Abels socialkritiske indstilling spillede en rolle, så var det ikke den eneste grund til frafaldet af menighedsbørn. Det fremgår af et anonymt brev til konsistoriet af 2. maj 1664, hvori det hedder, at Abels menighed er præget af konflikter, og at hans ledelse sår splid mellem ægtefæller af forskellig »national« oprindelse. ⁷⁹ Desværre ekspliciterer brevskriveren ikke, hvad der menes hermed, men brevet viser ikke desto mindre, at menigheden havde interne problemer, og at nogle af disse vedrørte medlemmernes nationale baggrund.

Endelig var der muligvis medlemmer af menigheden, som vendte Abels kirke ryggen, fordi fattighjælpen var bedre i den gamle lutherske menighed. Det var formentlig ingen overdrivelse, når konsistoriet påstod, at to tredjedele af fattighjælpsmodtagerne var danskere og nordmænd. Der må således have været en del i Abels menighed, som kan have haft en økonomisk interesse i at forblive en del af den eksisterende lutherske menighed.

Det er vanskeligt at vurdere, hvor mange mennesker, der reelt var involveret i de konflikter, der udspillede sig blandt de dansk-norske lutheranere i Amsterdam. Det er også vanskeligt at vurdere, hvor mange medlemmer Abels menighed samlet set talte. Godt 200 forskellige personer har underskrevet de pro-Abelske breve, som blev sendt til konsistoriet, men menigheden på Oude Schans må i en periode have været markant større. Kun et mindretal af de skandinaviske indvandrere var i stand til at skrive deres navn, og derfor må flertallet af menighedens medlemmer tænkes at have været analfabeter og »gemene folk«, som Jens Sveigaard udtrykte det i sin kortfattede, men ikke helt upræcise karakteristik af den dansk-norske kirke.

Den dansk reformerte kirke i Amsterdam

Fra foråret 1664 og frem til marts 1666 er kilderne tavse. Det eneste vi med sikkerhed ved er, at Abel fortsatte med at drive sin menighed i Johan Rombouts pakhus. At kirken ikke nævnes i hverken konsistoriets protokoller eller andre kilder er dog på ingen måde ensbetydende med,

⁷⁸ Abel (op. cit.) s. 61 f.

⁷⁹ SAA: Ontvangen documenten 213.94, dd. 2-5-1664.

at der herskede fred og ro i menigheden. Tværtimod hedder det meget overraskende i et byrådsdokument af 26. marts 1666, at den danske menighed på Oude Schans har erklæret sig som tilhørende den reformerte kirke og har bedt om tilladelse til at etablere en huskirke i en bygning på Rapenburg, hvor admiralitetet tidligere havde sit skibsværft.⁸⁰ Det er indlysende, at der forud for denne meddelelse, må have været en del dramatik. Kildetavsheden gør det imidlertid ikke muligt at rekonstruere begivenhederne bortset fra, at Abel og nogle andre mænd fra menigheden på et eller andet tidspunkt må have taget kontakt til byrådet og søgt tilladelse til at etablere en reformert kirke. Kilderne er ikke mere klare med hensyn til de årsager og religiøse overvejelser, som lå til grund for den meget usædvanlige massekonvertering. Eksempelvis nævnes det et sted, at Abel hævder at være konverteret, fordi han ikke helhjertet kan støtte den augsburgske bekendelse på de punkter, hvor den ikke stemmer overens med den sande gudstro.⁸¹ Den ytring kaster ikke meget lys over årsagerne til konverteringen, og man må undre sig over, at der i det reformerte kirkeråds protokoller ikke er spor af, at rådet har iværksat en udførlig undersøgelse, der skulle klarlægge, hvorvidt Abel og hans menighed reelt agerede i overensstemmelse med den reformerte kirkes forskrifter. Det reformerte kirkeråd var ellers ikke kendt for at optræde med fløjlshandsker overfor personer, der kunne mistænkes for ikke at være helt rene i deres calvinistiske tro. Men måske var årsagen til, at Abel slap for at blive forhørt, at kirkerådet mistede sin kritiske sans i ren og skær begejstring over den unikke massekonvertering. At man virkelig var glad for konvertitterne fremgår klart af et notat fra foråret 1664, hvori det triumferende hedder, at Abels menighed nu har 230 medlemmer.⁸²

Blandt Abels gamle fjender var begejstringen over konverteringen til at overskue. Den lutherske elite var rasende, og vreden slog også rod i menighedens jævne medlemmer, som under gudstjenesterne kunne høre deres præster tordne mod Abel og alt hans væsen. Præsten Coenraad Hop syntes at have haft en særlig evne til at opildne sine tilhørere. Det lykkedes ham således at få ophidset en række menighedsmedlemmer så meget, at de mødte op ved kirken på Rapenburg og forstyrrede Abels gudstjenester i sådan en grad, at situationen udartede sig til deci-

80 SAA: Vroedschaps resoluties 5025.25, fo. 101; Extracten Vroedschaps resoluties 5025.160, fo. 377-378 dd. 26-3-1666.

81 SAA: Protocolen Consistorie 213.21, fo. 13v-14 dd. 29-4-1666.

82 SAA: Protocolen Kerkenraad 376.11, fo. 217 dd. 22-4-1666 og 27-4-1664.

Amsterdam set fra nordvest. Til trods for at byen tager sig idyllisk og provinsiel ud på dette billede, så var Amsterdam midt i 1600-tallet Europas tredjestørste by med 200.000 indbyggere. I 1585 havde den omkring 30.000 indbyggere. Indvandrere fra Tyskland og Skandinavien bidrog kraftigt til Amsterdams eksplosive vækst. Rembrandt van Rijn: »Gezicht op Amsterdam uit het noordwesten« (1638-1642). Radering. Rijksmuseum Amsterdam.

derede optøjer.⁸³ Amsterdams bystyre havde hidtil holdt sig i baggrunden af konflikten, men balladen provokerede dem til at handle. Én ting var, at der var opstået en konflikt mellem byens lutherske kirkesamfund og Abels reformerte udbryderkirke. Det kunne man nok leve med. Men slagsmål og uorden i en kirke var helt uacceptabelt. Den slags var ikke blot et anslag mod den offentlige orden. Det var et personligt angreb på magistraten som vogter af den sociale orden i byen. Borgmestrene indkaldte øjeblikkeligt den tyske præst Coenraad Hop til en samtale eller et forhør på rådhuset. Her blev det lutherske kirkesamfund og Hop i særdeleshed anklaget for at have opmuntret til optøjerne.⁸⁴ Hop forsvarede sig med, at Abel svigagtigt havde udgivet sig for at være en

83 SAA: Burgemeesters, afschriften resoluties resoluties 5024.14, fo. 129-130 dd. 2-5-1666; Protocolen Consistorie 213.21, fo. 15-15v dd. 6-5-1666; Protocolen Kerkenraad 376.11, fo. 220 dd. 6-5-1666.

84 SAA: Burgemeesters, afschriften resoluties 5024.14, fo. 129-130 dd. 2-5-1666; Protocolen Consistorie 213.21, fo. 15-15v dd. 6-5-1666; Protocolen Kerkenraad 376.11, fo. 220 dd. 6-5-1666.

luthersk præst og således selv havde fremprovokeret de voldsomme reaktioner. Argumentet ville muligvis have gjort indtryk, hvis Abel havde tilsluttet sig enhver anden trosretning end den reformerte kirke. Men nu var Abel reformert ligesom den politiske elite, og derfor blev Hop – og med ham hele det lutherske kirkesamfund – indskærpet, at Amsterdams bystyre på ingen måde ville tolerere flere angreb på Abels kirke. For at understrege sagens alvor blev det yderligere besluttet at udstationere en vis kaptajn Kipper og 10 soldater, når Abel holdt gudstjeneste. Alt tyder på, at denne umisforståelige magtdemonstration virkede efter hensigten. Der blev ikke siden rapporteret om uroligheder ved kirken på Rapenburg.

Borgmestrenes indgriben tvang konsistoriet til at nedtone angrebene på Abel, men lutheranerne havde den tilfredsstillende, at Abels trofaste væbner, bageren Jan Bartelsz, sammen med 36 andre fra den dansk-norske menighed i et brev henvendte sig til konsistoriet og bad om at blive lukket ind i folden igen.⁸⁵ De 37 mænd skrev, at de i virkeligheden aldrig havde ønsket at få Abel som præst. De ville have foretrukket en præst, der var udpeget af konsistoriet, men de havde været nødt til at acceptere Abel, fordi han var den eneste, som kunne prædike på dansk. Nu bad Bartelsz og medunderskriverne om hjælp til at finde en ny præst, hvilket konsistoriet indvilgede i til trods for, at Bartelsz var blandt de personer, som til at begynde med havde foranstaltet oprøret i det lutherske kirkesamfund. Interessant nok bad Bartelsz ikke om hjælp til at finde nye lokaler til kirken, hvorfor det må antages, at han og de andre medlemmer af den oprindelige udbryderkirke fortsat holdt til i pakhuset på Oude Schans. Hvis det er korrekt, så var der midt på året 1666 hele tre dansk-norske menigheder i Amsterdam: 1) Abels reformerte kirke på admiralitetsgrunden på Rapenburg; 2) den dansk-norske kirke i Brouwersgracht; og 3) den oprindelige udbryderkirke på Oude Schans.

Til trods for at Abel mistede opbakning i det dansk-norske indvandrersamfund, så lykkedes det ham at holde liv i sin menighed. Han havde også den store personlige tilfredsstillende, at der blev bevilget støtte til både driften af kirken og til, at han selv kunne få løn på 500 gylden årligt.⁸⁶ Fra 1666 og et par år frem synes Abel at have drevet sin menighed med nogen succes, idet medlemsflugten ifølge hans egne

85 SAA: Protocollen consistorie 213.21, fo. 16v-18, 22-23 dd. 19-5-1666, 9-6-1666, 8-9-1666 og 29-9-1666; Deense Gemeente 213.737, dd. 22-5-1666.

86 SAA: Protocollen Kerkenraad 376.11, fo. 217 dd. 22-4-1666; Vroedschaps resoluties 5025.25 og 5025.26, fo. 215 og 42 dd. 28-6-1666 og 12-4-1668.

hans egne oplysninger blev vendt til en fremgang. Således beretter Abel den 11. juni 1669 i et brev til det reformerte kirkeråd, at hans menighed nu tæller 300 mennesker samt 500-600 personer, som han beskriver som »lyttere«. ⁸⁷ I samme brev anmoder Abel kirkerådet om, at hans dansk-norske kirke får samme status som den wallonske og den presbyterianske menighed. I forlængelse af sin anmodning beder han ydermere kirkerådet om lønforhøjelse, hvilket han begrundet med, at han udfører et meget stort arbejde og personligt lider under den usikkerhed, at byrådet hvert år skal tage stilling til, hvorvidt han skal have 500 gylden eller ej. ⁸⁸ I parentes bemærket svarede 500 gylden til godt halvanden årsløn for en håndværker.

Det reformerte kirkeråd var velvilligt indstillet overfor Abels anmodning. Det var borgmestrene muligvis også, men de krævede, at Abels kirke underlagde sig Amsterdams reformerte classis, der var en slags paraplyorganisation og øverste religiøse myndighed for byens nederlandske reformerte kirker. Det krav kan ikke have huet Abel, der utvivlsomt ville have foretrukket at opnå status som en uafhængig kirke ligesom de wallonske og presbyterianske menigheder. Det ville have givet ham langt friere hænder til at drive sin kirke, som han selv ønskede. En anden ulempe ved borgmestrenes krav bestod i, at han og menigheden nu måtte underkaste sig en grundig undersøgelse, hvilket var forudsætningen for at blive indlemmet i Amsterdams classis. Det overordnede mål med undersøgelsen var, at det reformerte kirkeråd skulle vurdere, hvorvidt den dansk-norske kirke nu også blev drevet efter forskrifterne.

Undersøgelsen blev gennemført i sommeren 1669 og tog, så vidt man kan vurdere, udgangspunkt i, at Abel og et par af menighedens medlemmer deltog i to samtaler eller interview med kirkerådet. ⁸⁹ I løbet af samtalerne gav den danske præst et kort og glorificeret rids over sit levnedsløb, og kirkerådets repræsentanter spurgte også nærmere ind til Abels trosforhold. Her kunne Abel overraskende nok meddele, at han – til trods for at være blevet ordineret af et luthersk collegium i Sulzbach og til trods for sin tidligere funktion som præst i den lutherske indvandrerkirke i Amsterdam – altid havde handlet i overensstemmelse med Synoden i Dordrecht i 1619, hvor retningslinjerne for den reformerte kirke var blevet fastlagt. Faktisk hævdede Abel, at han også havde været reformert, mens han boede i Danmark, men at han i hjemlandet havde været tvunget til at skjule sin sande tro. Disse pas-

87 SAA: Protocollen Kerkenraad 376.12, fo 39, 42-44 dd. 18-7-1669.

88 SAA: Protocollen Kerkenraad 376.12, fo 39, 42-44 dd. 18-7-1669.

89 SAA: Protocollen Kerkenraad 376.12, fo 39, 42-44 dd. 18-7-1669.

sager i Abels redegørelse rejser flere spørgsmål end de besvarer. Eksempelvis: Hvorledes var det muligt for ham som præst at gennemføre en gudstjeneste i en luthersk kirke og stadigvæk handle som en ægte reformert? Af en eller anden grund valgte kirkerådet ikke at stille dette og andre kritiske spørgsmål, hvilket næsten kun kan tolkes derhen, at rådet i bund og grund var positivt indstillet overfor Abels person og hans kirkeprojekt.

Samtalerne mellem Abel og kirkerådet giver os også et indblik i, hvordan den dansk-norske reformerte kirke blev drevet.⁹⁰ Abel fortæller således, at han har et par hjælpepræster, der af og til deltager i gudstjenesterne. Han understreger dog, at ingen får adgang til prædikestolen med mindre, at de er sande reformerte og kan føre bevis herfor. Abel må have haft en idé om, at kirkerådet ville synes, at den »godkendelses-procedure« var temmelig lemfældig. Derfor tilføjer han, at hvis det reformerte kirkeråd finder det nødvendigt, så vil han i fremtiden bede om tilladelse hos rådet, inden han giver en ny hjælpepræst adgang til kirken.

Det fremgår endvidere af samtalerne mellem Abel og kirkerådet, at gudstjenesterne forrettes på dansk.⁹¹ Så vidt man kan forstå, var det Abel selv, som havde foretaget oversættelserne fra nederlandsk, og han nævner, at de har voldt ham visse problemer. Han fortæller også, at dåben og nadveren ikke blev gennemført helt i overensstemmelse med den reformerte kirkes regelsæt i den første tid, men han tilføjer så, at eventuelle fejl nu er rettet. Hvad angår organisationen af kirken beretter Abel, at den dansk-norske indvandrerkirke, hverken har en diakon eller et råd af ældre, som fører tilsyn med menigheden. Han mener dog ikke, at dette er en afgørende mangel ved kirken, fordi han har samlet en gruppe dygtige mænd omkring sig, der sammen med ham selv holder orden på menigheden og tager vare på dens velbefindende. Det er for eksempel Abel og disse mænd, der samler penge ind og fordeler dem til de fattigste i deres flok. Mændenes identitet fremgår ikke klart af det reformerte kirkeråds protokoller, men der nævnes i alt syv navne. I ingen af tilfældene får man at vide, hvad mændene beskæftiger sig med eller hvilke kvalifikationer de i øvrigt har. Deres adresser indikerer dog, at der var tale om personer, der generelt havde en lavere social status end de personer, som optrådte som medunderskrivere på brevene til det lutherske konsistorium.⁹²

90 Ibid.

91 Ibid.

92 Mændene boede på hhv. Marken, Rapenburg, Uilenburg og Kampfer Hoofd, der generelt tilhørte Amsterdams fattigste boligkvarterer med en høj koncentration af in-

Der er adskillige punkter i Abels redegørelse, som et mere kritisk indstillet kirkeråd ville have spurgt mere ind til. Det gjaldt for eksempel Abels korfattede selvbiografiske redegørelse, hvor han fortalte, at han gik fra at være proviantmester i den danske hær i Christiania til at få status som en lærd teolog i universitetsbyen Leiden. Det ville have været oplagt at bore lidt i omstændighederne omkring dette bemærkelsesværdige karriereskifte, men det reformerte kirkeråd afstod helt uforståeligt fra at søge at få dette og andre spørgsmål fuldt belyst. Man tog i hovedtræk Abels samlede redegørelse for gode varer og anbefalede derfor borgmestrene, at hans kirke blev optaget i byens reformerte kirkefællesskab.

Amsterdams bystyre tog sig som sædvanlig god tid, og inden man nåede at forholde sig kirkerådets anbefaling, tog begivenhederne på ny en dramatisk drejning. Abel blev indstævnet for retten anklaget for hor.⁹³ Beklageligvis er byens forhørsreferater for dette tidsrum gået tabt, hvorfor vi alene må støtte os til kirkeprotokollernes fragmenterede gengivelse af sagen. Her fremgår det, at Abel to gange udeblev fra retten, da han skulle udspørges om sine påståede seksuelle eskapader. Var han udeblevet en tredje gang, ville konsekvensen have været forvisning fra Amsterdam for evigt. Men Abel mødte op i retten den tredje gang og forsvarede sin sag så godt, at dommerne frikendte ham. Det reformerte kirkeråd var tilfredse med udfaldet, og Abel kunne uhindret fortsætte sit arbejde som præst i huskirken på Rapenburg.

For Abels modstandere i både den dansk-norske indvandrergruppe og i det lutherske kirkesamfund må det have set ud som om, at den danske præst besad en næsten overnaturlig evne til at glide af på ethvert angreb på sin person. Hvad enten det var anklager om hor eller anklager om at have fusket med sin ordination. I slutningen af 1673 løb Abel imidlertid ind i en ny og meget alvorlig sag, da man i Amsterdam fik nys om, at han angiveligt rejste rundt i Danmark og med tilladelse fra den danske konge samlede penge ind til en *luthersk* indvandrerkirke i Amsterdam.⁹⁴ Vi ved ikke præcist, hvad det reformerte kirkeråd tænkte om rygterne, men det var selvfølgelig alarmerende, at en reformert præst med Abels kontroversielle omdømme blev beskyldt for at indsamle midler til en luthersk kirke. Derfor skrev kirkerådet til

dvandere. Højest to af mændene er gengangere fra de breve, som den dansk-norske menighed sendte til det lutherske konsistorium.

93 SAA: Protocollen Kerkenraad 376.12, fo. 106-107, 113, 115 dd. 19-6 til 24-7-1670.

94 SAA: Protocollen Kerkenraad 376.13, fo. 12, 16, 17 dd. 16-11-1673 – 21-12-1673; Protocollen Consistorie 213.21, fo. 233 dd. ± 16-11-1673.

den nederlandske udsending i København, Jacob le Maire, og bad ham om at skabe klarhed i sagen.⁹⁵ Jacob le Maires svar var et slag i ansigtet på det reformerte kirkeråd og alle andre, der på noget tidspunkt havde fæstet lid til Christen Pedersen Abel. I vores sammenfattede oversættelse lyder le Maires brev til kirkerådet således:⁹⁶

Abel har forladt København og er rejst videre til Helsingør. Han har samlet penge ind over hele landet, hvilket tilsyneladende er sket med den danske konges tilladelse. Pengeindsamlingen er foregået på et falsk grundlag, idet Abel har foregivet at have haft tilladelse fra magistraten i Amsterdam til at rejse penge til en dansk kirke. Det er ikke klart, om Abel samler penge ind til en luthersk eller en reformert kirke, men i Danmark antages det, at kirken er luthersk. I København har Abel ry for at være en drukkenbolt og snydepels, og han har været involveret i en fallit.

Abel var siden 1663 gået fri af adskillige hårde angreb på sin person, men denne gang strammede nettet om ham. At samle penge ind i Danmark til en dansk kirke i Amsterdam under foregivende af at have borgmestrenes tilladelse, var i sig selv en særdeles alvorlig sag. At Abel ydermere lod bidragyderne tro, at pengene gik til en luthersk kirke, gjorde blot tingene endnu værre. I et desperat forsøg på at genskabe sin troværdighed skrev Abel i december 1673 til sine gamle fjender i det lutherske konsistorium og fortalte, at han havde sendt en stedfortræder, studenten Johannes Crüger, til Amsterdam for at rede tråde ud med det reformerte kirkeråd.⁹⁷ I brevet påbød Abel konsistoriet at sende en repræsentant til mødet, som overfor det reformerte kirkeråd kunne bevidne, at hans kirke blev drevet i fuld overensstemmelse med retningslinjerne for den reformerte kirke.⁹⁸ Medlemmerne af det lutherske konsistorium må have rystet på hovedet over, at Abel havde den frækhed at påbyde dem noget som helst. Hvorfor skulle de støtte en mand, der i deres øjne havde svindlet og manipuleret sig til stillingen som præst ved dansk-norske lutherske kirke og sidenhen ført sin

95 P. Molhuysen (red.): *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek (NMBW)* vol. 8, Leiden 1930, s. 1097.

96 SAA: Protocolen Kerkenraad 376.13, fo. 12, 16, 17 dd. 16-11-1673 – 21-12-1673; Protocolen Consistorie 213.21, fo. 233 dd. – 16-11-1673.

97 Han skrev også til sin søster Johanne Fagghout og bad hende fortælle Crüger, at han ikke fik nogen penge, hvis han ikke mødte op til mødet med det reformerte kirkeråd. GA-Asd. 213.96 SAA: Ontvangen documenten 213.96, dd. 23-12-1673.

98 SAA: Ontvangen documenten 213.96, dd. 23-12-1673.

menighed over til den reformerte kirke? Det lutherske konsistorium afviste selv sagt Abels anmodning og sendte sporenstregs et brev til biskop Wandal i København, hvori man på det kraftigste advarede mod Abels aktiviteter i Danmark.

Abels stedfortræder, Johannes Crüger, ankom til Amsterdam i begyndelsen af januar 1674 og mødte som aftalt op hos det reformerte kirkeråd, men det gik hurtigt op for mødedeltagerne, at den var hel gal.⁹⁹ Crüger var lutheraner og vist nok forbløffet over at skulle stå til regnskab over for det reformerte kirkeråd, som på sin side ikke kunne drømme om at udnævne studenten til præst i Abels kirke, hvad Crüger næppe heller havde noget ønske om. Det reformerte kirkeråd indkaldte efterfølgende nogle medlemmer af Abels menighed til en slags forhør, hvor mændene fortalte, at deres præst havde skrevet til dem fra Haderslev og meddelt, at han desværre ikke kunne sende midler fra indsamlingen, da der ikke var nogen i Haderslev, som kunne udskrive en veksels.¹⁰⁰ Abel havde i sit brev også beklaget, at han ikke kunne vende hjem med det samme, men han ville komme hurtigst muligt.

I modsætning til samtalerne med Abel i 1669 gik kirkerådet denne gang anderledes kritisk til værks og spurgte ind til forholdene i menigheden. Abels håndgangne mænd fastholdt, at menigheden havde 300 medlemmer og 600 »lyttere«, men de indrømmede, at der ikke var tale om en sammentømret flok. Nogle i menigheden kom også i andre kirker. Andre kom kun i vinterhalvåret, når skibene var lagt op. Og atter andre kom mest af alt i kirken, fordi de kun forstod dansk. Ikke fordi de var reformerte. Alligevel insisterede menighedens repræsentanter optimistisk på, at der stadig var brug for en præst og fortalte, at de nok mente, at det måtte være muligt at skaffe en i København, Roskilde eller på Amager. Medlemmerne af kirkerådet må have været fulde af forundring over forslaget. Der var ingen logik i, at man skulle prøve at rekruttere en reformert præst i det lutheranske Danmark.

Trods menighedens optimisme besluttede det reformerte kirkeråd at stoppe samarbejdet med Abel. Bystyres holdning til sagen var lige så entydig og umisforståelig: Ikke flere penge til Abel. Ingen ny præst til den dansk-norske menighed. Og hvis Abel vendte tilbage til Amsterdam, så skulle magistraten nok tage sig af ham.¹⁰¹ Uden støtte fra hverken bystyret eller kirkerådet var Abels menighed reelt dødsdømt. Kirkerådet påtog sig efterfølgende at lede menighedens medlemmer

⁹⁹ Ibid.

¹⁰⁰ SAA: Protocollen Kerkenraad 376.13, fo. 24-26 dd. 1-2-1674 en 8-2-1674.

¹⁰¹ SAA: Vroedschaps resoluties 5025.28, fo. 2-2v dd. 28-2-1674.

over i byens andre reformerte kirker, men også denne afsluttende manøvre endte med at kaste et dårligt lys over Abel.¹⁰² Først kunne man ikke finde menighedens medlemsliste, og da den endelig blev fremskaffet, viste det sig, at mange på listen enten var døde, bortrejste eller umulige at lokalisere. Der var heller ikke meget opmuntring at hente, hvad angår de medlemmer, som det lykkedes at identificere. Således optog præsten Rudolf Ruleeuw i sin bydel kun et medlem fra Abels menighed i sin lokale kirke. Ruleeuw havde interviewet flere andre menighedsmedlemmer, og det var ingen succes. De skandinaviske indvandrere var ganske enkelt ude af stand til at skelne den lutherske tro fra den reformerte. Det skal tilføjes, at Ruleeuw kun brugte 14 dage på at hverve nye medlemmer. Det kunne tyde på, at han ikke var specielt forhoppet på at optage skandinaverne i sin menighed.¹⁰³

Den sidste optegnelse om Abel i det reformerte kirkeråds protokoller omhandler et brev, som den autodidakte præst sendte fra København d. 12. april 1674.¹⁰⁴ I brevet skriver Abel, at han snart selv kommer til Amsterdam og forklarer sig. Kirkerådet sendte Abel et kortfattet svarbrev, hvori man meddelte ham, at han på ordre fra magistraten var fritaget for alle sine pligter, og at der ikke længere ville blive udbetalt løn til ham. Vi ved ikke, hvad Abels næste træk var, men han er næppe taget tilbage til Amsterdam, hvor han risikerede at blive stillet til ansvar for indsamlingen i Danmark. Under alle omstændigheder havde Abels omdømme i byen lidt så stor skade, at hans karrieremæssige muligheder i den nederlandske storby må anses for at have været minimale. Godt nok var Amsterdam en tolerant by, når det angik religiøse og filosofiske spørgsmål. Men myndighederne var markant mindre forstående overfor folk, der svindlede eller havde groft uorden i deres pengesager. Og folk, som bedrog magistraten, kunne forvente endnu mindre forståelse, fordi de så at sige havde begået en verdslig dødssynd.

Det sidste dokument, som det har været muligt at finde om Christen Pedersen Abel, stammer fra Nibe Birk, hvor han i begyndelsen af august 1676 krævede at få udbetalt sin del af arven efter sine forældre.¹⁰⁵ Det var i sig selv en iøjnefaldende handling fra Abels side,

102 SAA: Protocollen Kerkenraad 376.13, fo. 31-34 dd. 1-3-1674, 8-3-1674, 15-3-1674 og 5-4-1674; Protocollen Kerkenraad 376.13, fo. 36-37 dd. 12-4-1674, 19-4-1674 og 26-4-1674.

103 I det hele taget efterlader kilderne det indtryk, at de reformerte præster ikke arbejdede særlig ihærdigt på at integrere Abels menighed.

104 SAA: Protocollen Kerkenraad 376.13, fo. 35 dd. 12-4-1674.

105 http://www.protokoller.dk/doc/nibe_birk_familierelationer.pdf, s. 27.

fordi han 16 år tidligere havde givet afkald på arven. Den pludselige genoptagelse af arvesagen kunne tyde på, at Abel befandt sig i en økonomisk knibe i 1676 og havde brug for at skaffe midler til sin overlevelse. Abels tilstedeværelse i Nibe kan desuden tyde på, at han ikke var eftersøgt i Danmark til trods for den mistænkelige pengeindsamling i 1673. Det kan man kun undre sig over, men de danske myndigheder har muligvis ikke haft samme indsigt i den suspekte pengeindsamling, som man havde i Amsterdam. Eller måske var det lykkedes Abel at formilde myndighederne. Han havde i hvert fald gjort, hvad han kunne for at stille sig selv i et positivt lys i Danmark. Således udgav han i 1674 en lille hyldestbog til Christian d. 5.¹⁰⁶ Bogen blev trykt i Amsterdam, hvilket dog næppe skal tolkes som et tegn på, at Abel var vendt tilbage til byen. Mange af trykkerierne i Amsterdam var internationale forretninger, som trykkede bøger for kunder over hele Europa.

Hvis man skal spekulere i Abels videre skæbne efter 1676, hvor han forsøgte at indkradse sin arv ved Nibe Birk, så forekommer det mest sandsynligt, at han slog sig permanent ned på sin hjemegn i Nordjylland. Herfor taler først og fremmest, at det af kirkebogen for Nors Sogn fremgår, at en Christen Abel blev begravet d. 15. januar 1680 i en alder af 50 år.¹⁰⁷ Til trods for at Abel overfor det reformerte kirkeråd selv fortalte, at han var født i 1627 – og følgelig burde være angivet som værende 53 år – så forekommer det overvejende sandsynligt, at der var tale om den samme person. Spørgsmålet er så, hvad Abel foretog sig fra 1676 til sin død i 1680. Var han en slagen mand, der hutlede sig igennem sine sidste leveår på almisser fra sit sociale netværk i Nordjylland? Eller lykkedes det ham endnu engang at iscenesætte sig selv på en måde, der kunne give ham både en indtægt og social status? Svarene på de spørgsmål er indtil videre ukendte.

Ingen dansk-norske kirker i 1700-tallet

Som nævnt eksisterede der samtidigt med Abels reformerte kirke to andre dansk-norske kirker i Amsterdam. Henholdsvis huskirkerne i Brouwersgracht og den oprindelige kirke på Oude Schans. Det er åbent spørgsmål, hvad der blev af de to kirker, men meget tyder på, at de relativt hurtigt blev afviklet igen, og at de dansk-norske indvandrere herefter holdt sig til de lutheranske »fælleskirker«. Der er i kildema-

106 C. P. Abel: *Elogium de septenaria felicitate potentissimi serenissimi principis ac domini Dni. Christiani Qvinti, Daniae, Norvegiae &c. regis hæreditarii humillime dedicatum & consecratum*, Amsterdam 1674.

107 <https://www.sa.dk/ao-soegesider/billedviser?epid=17125388#167026,28047187>.

Under ledelse af præst og tidligere proviantmester, Christen Pedersen Abel, brød en gruppe dansk-norske indvandrere i 1666 ud af Amsterdams lutherske menighed og oprettede en calvinistisk kirke. Kirken blev etableret i en allerede eksisterende bygning på et tidligere skibsværft. Den dansk-norske calvinistiske kirke lå på Rapenburg i det østlige Amsterdam, hvor koncentrationen af skandinaviske indvandrere var størst. Reinier Nooms: »Tewaterlating van een schip« (1652-1654). Radering. Rijksmuseum Amsterdam.

terialet ingen indikation på, hvordan og hvornår afviklingen af de to andre kirker fandt sted, men de har næppe eksisteret i flere årtier. Hvis kirkerne havde haft et længere og mere institutionaliseret liv, ville de med stor sandsynlighed være blevet omtalt i de første store beskrivelser af Amsterdam som eksempelvis Jan Wagenaars byhistorie fra midten af 1700-tallet og Domela Nieuwenhuis' historie over Amsterdams lutherske kirkesamfund fra midten af 1800-tallet.¹⁰⁸

Det tætteste man kommer på en ny dansk menighed er den ydmyge huskirke, som skolelæreren Nicolaes Jansz fra Husum etablerede i sit hjem i 1678.¹⁰⁹ Den lille menighed fik dog ikke noget langt liv. Da det lutherske konsistorium hørte om huskirkens eksistens blev Jansz indkaldt til et forhør, hvor han i ydmyge vendinger beklagede sine handlinger og lovede at lukke menigheden. Belært af erfaringerne med Abel havde konsistoriets medlemmer tilsyneladende besluttet sig for at slå hurtigt og hårdt ned på ethvert tilløb til en ny menighed. Også selv om menigheden bare havde karakter af en slags studiekreds, hvilket syntes at have været tilfældet med Jansz' lille huskirke.

108 F. D. Nieuwenhuis: *Geschiedenis der Amsterdamsche Luthersche gemeente*, Amsterdam 1856. J. Wagenaar: *Amsterdam in zijn opkomst, aanwas, geschiedenissen ...*, Amsterdam 1767.

109 SAA: Protocollen consistorie 213.21 dd. 6-1-1678.

Det er ikke usandsynligt, at der i løbet af 1700-tallet er opstået andre små danske-norske menigheder som den Nicolaes Janz stiftede. Eksempelvis viser ny research, at religiøst sværmeri var fremherskende blandt en del sømænd fra vadehavskysten, som sejlede for hollænderne.¹¹⁰ Det er nærliggende at tænke, at mændene har haft deres gang i nogle af Amsterdams huskirker – dog ikke nødvendigvis danske huskirker – og at dette har været med til at forme deres syn på kristendommen.

Uanset at der måtte have eksisteret enkelte små skandinaviske menigheder i 1700-tallets Amsterdam, så blev der aldrig igen dannet så stor en menighed, som Abels lutherske menighed på Oude Schans. Det kan man undre sig over al den stund, at indvandringen til Amsterdam fortsatte til langt op i 1700-tallet. Den norske indvandring faldt godt nok til det halve i 1700-tallet, men omvendt voksede den danske immigration til republikken en lille smule, hvorfor der samlet set burde have været et tilstrækkeligt befolkningsunderlag for oprettelsen af en ny kirke.¹¹¹

Det vil føre for vidt at kaste sig ud i en længere diskussion om, hvorfor der ikke blev etableret en ny dansk-norsk og luthersk kirke i 1700-tallets Amsterdam. Der skal dog nævnes et enkelt forhold, som givetvis er en del af årsagen. Således er det kendetegnende for de dansk-norske menigheder i Amsterdam, at de blev etableret midt i 1600-tallet, da den skandinaviske indvandring nåede sit absolutte kulminationspunkt, og hvor der hvert år ankom flere hundrede danskere og nordmænd til byen. Det var givetvis denne gruppe af nytilkomne indvandrere – som hverken kunne hollandsk eller tysk – der oplevede det mest påtrængende behov for en dansk-norsk kirke. De samme forudsætninger var slet ikke til stede i 1700-tallet, hvor den samlede skandinaviske indvandring både var faldende og mere jævnt fordelt ud over årene. Hermed har der i 1700-tallet næppe heller været samme behov for en dansktalende præst og en kirke, der kunne fungerer som socialt og kulturelt samlingssted for gruppen af nytilkomne skandinaver, som stod foran at skulle skabe sig en tilværelse i det fremmede.

110 M. Rheinheimer: *Ipke und Angens. Die Welt eines nordfriesischen Schiffers unter seiner Frau (1787-1801)*. Manuskript, udkommer 2016 el. 2017 på Frans Steiner Verlag, Stuttgart.

111 Hart (op. cit.) s. 170.

Afrunding: Sjølemorderen fra Amsterdam

Den dansk-norske menighed i Amsterdam udgør ret beset kun en parentes i tvillingerigernes kirkehistorie, men der er dog tale om en temmelig usædvanlig parentes. Helt banalt udmærker huskirken på Oude Schans sig ved, at den kan hævdes at være den første danske udlandskirke. Det i sig selv er dog noget. Hertil kommer så, at kirken i Amsterdam adskiller sig fra andre tidlige udlandskirker ved, at den blev etableret uden medvirken fra hverken den danske statskirke eller den danske konge og dennes gesandter.¹¹² Kirken var på sin vis et folkeligt projekt.

Men det mest spændende ved den dansk-norske kirke er måske, at den knytter an til en periode i Den Nederlandske Republiks historie, hvor det heterodokse Amsterdam fungerede som et internationalt fristed for sværmere, fritænkere, fantaster, religiøse dissidenter og regulære fantaster.¹¹³ Chronich, Kønechen, Brekling og Abel var en del af den brogede flok europæere, som søgte friheden i Amsterdam i 1600-tallet, da både byen og republikken havde sin storhedstid. Af de fire danskere fremstår artiklens hovedfigur, Christen Pedersen Abel, som den mest kulørte. Ligesom Frederik Brekling lader han til at have været en karismatisk individualist med talent for at samle folk bag sig. Og ligesom Brekling lader han til at have været drevet af en betydelig antiklerikalisme. Men i modsætning til Brekling var Abel i stand at manøvrere ganske behændigt i de politiske og kirkepolitiske magtspil, hvilket han blandt andet demonstrerede, da han fik gelejdet sin menighed fra det lutherske kirkesamfund over i den reformerte kirke. Denne massekonvertering er – til trods for at den ikke kan betegnes som specielt vellykket – ganske unik i Amsterdams historie.

Derimod var det næppe unikt, at kirkelige tillidsfolk svindledes med pengeindsamlinger, som Abel også synes at have gjort sig skyldig i. Den suspekte indsamling i Danmark udmærker sig ved, at Abel tilsyneladende spillede et kompliceret dobbeltspil overfor både den danske konge, den lutherske kirke i Danmark, Amsterdams bystyre, byens reformerte kirke og sin egen menighed. Det var i øvrigt ikke første gang, at Abel var involveret i en mistænkelig pengeindsamling. Allerede i 1664 – mens hans kirke endnu var luthersk – blev Abel og bageren Jan

112 Fabricius (op. cit.) s. 5 ff.

113 Blandt fantasterne kan regnes Holger Pauli eller Oliger Pauli, som tilhørte næste generation af danske dissidenter i Amsterdam. Pauli udgav i Amsterdam flere sværmeriske og stærkt ideosynkratiske tekster, hvilket skaffede ham en dom på 12 års fængsel og ødelæggelse af hans pamfletter. Pauli blev senere frikøbt af sin familie og slap dermed for den lange fængselsstraf. SAA: 5061.350 fo. 239v-243v og 252; 5061.640B d.d. 25-8-1701. Glebe-Møller (op. cit.) s. 195 ff.

Bartelsz indstævnet for retten for at have brudt en aflåst kiste op og taget penge, der stammede fra en indsamling i Norge.¹¹⁴ De to mænd blev ikke dømt, men tyverianklagen samt flere andre af Abels sager bevirker, at man kan blive i tvivl om, hvorvidt han hører hjemme i kriminalhistorien eller i kirkehistorien. Måske er svaret, at han hører til begge steder.

Uanset hvad man måtte mene om Abel, så kan man konstatere, at han som kristen tænker og organisator ikke har sat sig blivende spor. I det omfang, at danske kirkehistorikere overhovedet har forholdt sig til hans værk og gerning, så har vurderingen været på det jævne.¹¹⁵ Men det er ikke ensbetydende med, at Abel var helt uden betydning i sin samtid. Først og fremmest spillede han helt evident en vigtig rolle i det dansk-norske indvandrersamfund i Amsterdam, hvor den religiøse tolerance gav ham det nødvendige spillerum til, at han uden nogen formel uddannelse kunne etablere sig som præst. Desuden skrev Abel fem bøger, der alle fem blev udgivet og distribueret i Amsterdam. Blandt bøgerne er en dansksproget salmebog, som også indeholder bønner og prædikener, der er forfattet af Abel.¹¹⁶ Især salmebogen må antages at have fået nogen udbredelse i det dansk-norske indvandermiljø. Salmebogen kom også til at spille en rolle i Norge, hvor handelsmanden Didrik Meyer i 1671 ved domkapitlet i Kristiansand blev dømt for vranglære og for at have solgt to dusin af salmebogen til »fjældmænd« i Kvinesdal. Under retssagen kom det frem, at Meyer havde arbejdet som klokke for »Sjelemorderen Chr. Abel, der er forbandet af de lutherske Kræfter i Amsterdam for hans Kjetteri«.¹¹⁷ Sagen om Didrik Meyer er et vidnesbyrd, at Abel i hvert fald i en kort periode og i et enkelt lokalområde udøvede nogen indflydelse i sit hjemland.

Hvis den dansk-norske kirke blot er en parentes i kirkehistorien, så har den en anderledes central placering i studiet af den skandinaviske indvandring til Amsterdam.¹¹⁸ Først og fremmest viser kirkens tilblivelseshistorie, at mange medlemmer i det dansk-norske indvandermiljø oplevede, at de havde en fælles identitet. Ikke bare en fælles sproglig identitet, men også en fælles oplevelse af at blive behandlet som »kanaljer« af eliten i den lutherske menighed. Historien om kirkens tilblivelse viser også, at sammenhængskraften og organiseringsgraden

114 SAA: Protocollen Consistorie 213.20, fo. 664-666 dd. 21-5-1664.

115 Moltesen (op. cit.) s. 70; Rørdam: *Mester Anders Christensen Arrebos Levnet og Skrifter*, København 1857, s. 161, Rørdam 1857-59 (op. cit.) s. 572.

116 Christen Pedersen Abel: *Psalmebog*, Amsterdam 1667.

117 Daa, Ludvig: *En krønike om kvinesdal*, Christinia 1894, s. 29.

118 Sogner (op. cit.) 54 ff; M. Løyland: »Kamp om rett lære, paper på 1700-tallskonferansen«, *Persisterer. 1700-tallet som arvtaker*, Tromsø 2011, s. 4 ff.

i dele af indvandrergruppen – i hvert fald i 1660'erne – var så høj, at gruppen var i stand til at agere kollektivt i form af fælles breve, mobilisering af utilfredse menighedsmedlemmer samt at rejse midler til leje af kirkelokaler. Den type kollektive ytringer og manifestationer er indtil videre fraværende i alt andet kildemateriale om de danske og norske indvandrere i Amsterdam.

Summary

Due to the economic expansion of The Dutch Republic in the 17th century the small nation at the shores of North Sea attracted a large number of migrant laborers from the neighboring countries. Among them were a large contingent of Danes and Norwegians of whom several thousand settled in the Amsterdam. Initially the Scandinavians joined the Lutheran congregation in Amsterdam which was dominated by German immigrants. Dissatisfied with the German dominance a group of Danish and Norwegian immigrants in 1662 established their own church in a warehouse on Prinseneiland. Later on the church moved to a warehouse on Oude Schans in the eastern part of Amsterdam, which had a high concentration of Scandinavian immigrants.

The Lutheran consistory was strongly opposed to the Danish-Norwegian church and tried to prevent it from being established. However the consistory was politically outmaneuvered by the Scandinavian immigrants. In the power struggle between the consistory and the Scandinavian immigrants the two Danish religious dissidents Frederik Brekling and Christen Pedersen Abel played a significant role. Abel was to become priest of the Danish-Norwegian church but he had no formal education, which was a major concern of the Lutheran consistory that feared that he would lead his congregation astray. The concern proved to be well founded as Abel and a large part of the congregation converted to Calvinism in 1666. The new reformed Danish-Norwegian church was absolved due to dramatic events in 1673. Despite the continued immigration to Amsterdam in the 18th century a Danish-Norwegian church was not to be established again, which in part can be ascribed to a decline in the number of Scandinavians who migrated to Amsterdam.

The Scandinavian church in Amsterdam is just a parenthesis in Danish church history. When it comes to the study of the Danish and Norwegian immigration to the Dutch metropolis the church occupies a far more central role. Thus the story of the church provides a unique insight into the organization of the Scandinavian immigrant community and into the social and cultural self perception of the immigrants.